

Центр економічного розвитку

**ВЕЛИКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КАПІТАЛ:
ВЗАЄМВІДНОСИНИ З ВЛАДОЮ І СУСПІЛЬСТВОМ**

Київ 2007

Видання здійснено за фінансової підтримки
Міжнародного фонду “Відродження”

Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством / О.Й. Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агеєва. В надзаг.: Центр економічного розвитку. – К.: “Дух і літера”, 2007. – 130 с.

Формування великого українського капіталу є однією з найважливіших сторінок новітньої історії України. Сьогодні потужні українські бізнес-групи становлять інституційну основу національної економіки, відіграють значну роль у визначенні стратегії розвитку країни.

У виданні подається ретроспектива процесу “первісного нагромадження” капіталу, що відбувався водночас з розбудовою державності в Україні та здійсненням ринкових перетворень в її економіці. В ході постсоціалістичної трансформації великий український капітал відігравав неоднозначну роль. З одного боку, він став лідером відродження економіки після кризи. З другого – призвів, з огляду на певні негативні риси, до глибоких деформацій в розвитку країни після виходу зі складу СРСР.

У другій частині книги міститься характеристика системи взаємовідносин “великий капітал – влада – суспільство”, що поступово створювалася в Україні. На початку 2000-х років у країні сформувався авторитарний режим, зрочений з фінансово-промисловими групами, що гальмувало подальший розвиток суспільства. Команда Президента Віктора Ющенка прийшла до влади під гаслами заміни старого режиму та відмежування бізнесу від влади. Однак за короткий час перебування при владі “помаранчевій” команді не вдалося побудувати нову систему взаємовідносин з великим капіталом. А сам він тільки-но починає усвідомлювати свою роль у подальшій розбудові держави та необхідність змін своїх позицій в суспільстві.

Особливу увагу приділено аналізу сучасного стану в країні, коли великі фінансово-промислові групи досягли безпосереднього доступу до влади. За цих умов надзвичайної актуальності набуває формування раціональної системи взаємовідносин “великий капітал – влада – суспільство”. Загострення протистояння знову може призвести до радикального фіналу – чергової революції, коли розпочнеться “війна” з капіталом, який уже втілює в собі владу. В книзі наводяться позитивні приклади із світового досвіду, що можуть бути використані в Україні.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
1. Великий приватний капітал: умови появи та основні бізнес-групи	7
1.1. Процес «первісного нагромадження капіталу» в Україні	7
1.2. Етапи розвитку великих бізнес-груп	10
1.3. Рейтинг основних бізнес-груп країни	12
1.4. Опис «великої п'ятірки»	14
2. Взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством: період «олігархічної модернізації»	26
2.1. «Олігархічна модернізація» в Україні: позитивна роль	26
2.2. «Олігархічна модернізація»: негативні наслідки	30
3. Взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством: «помаранчевий» період	45
3.1. Радикалізм першого післяреволюційного уряду Юлії Тимошенко	46
3.2. Уряд Юрія Єханурова. Прагнення відновити довіру великого капіталу до влади	58
4. Взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством: прихід до влади Партії регіонів	75
4.1. Монополізація влади	75
4.2. Реалізація корпоративних інтересів великого капіталу	78
4.3. Система противаг усередині Партії регіонів і Антикризисової коаліції	84
4.4. Президент: центр протидії реставрації «кучмізму»	88
4.5. Парламентська опозиція і громадянська протидія	92
4.6. Економічна конкуренція – коректор політики реставрації «кучмізму»	94
4.7. Становище великих бізнес-груп	96
4.8. Реакція економіки	98
4.9. Реакції суспільства	99
5. Світовий досвід: можливі шляхи вирішення проблем в Україні	105
5.1. Допуск іноземного капіталу в українську економіку	105
5.2. Просування інтересів великого капіталу в органах влади	113
5.3. Як поставити «крапку» у тіньовому минулому великого капіталу ...	117
5.4. Взаємовідносини великого бізнесу з суспільством (соціально відповідальний бізнес)	123

Передмова

Україна має водночас вирішувати історичні завдання становлення суверенної держави, політичної нації, цивільного суспільства та ринкової економіки. У природному історичному ритмі європейським країнам для вирішення цих завдань потрібні були сотні років драматичного розвитку. І хоча наша країна рухається розвіданим шляхом, проте свою історичну п'єсу, всі її дії та драматичні епізоди Україні доведеться зіграти самій.

На 16-му році незалежності та 7-му році безперервного економічного зростання наші історичні завдання не лише далекі від вирішення, але й не до кінця з'ясовано тенденцію самого процесу становлення країни. Гострі проблеми, що виникають у цьому процесі, обумовлені розходженнями в пріоритетах українських громадян з принципових питань майбутнього.

Більшість громадян поєднує неприйняття та недовіра до нових інституцій: органів влади, політичних партій, структури власності, соціальних відносин і способу життя. По суті, весь трансформаційний процес не здав суспільству іспит з легітимації.

У процесі трансформації сформувалися соціальні верстви, для яких сучасна реальність є їхнім природним середовищем буття: молоде покоління, яке виросло в незалежній Україні, мільйони самодіяльних громадян. Ці верстви наповнили трансформаційний процес новим змістом. Вони визначили хід, форму, стиль ключових подій останніх років, включаючи «Помаранчеву» революцію. Завдяки їм Україна з об'єкта світової історії стає її суб'єктом.

Зазначене вище стосується й великого українського приватного капіталу, який виник спочатку у формі регіональних, а потім загальнонаціональних фінансово-промислових груп у середині 90-х років. Діяльність цих груп значною мірою визначає особливості формування народногосподарського комплексу України, специфіку відбудовного етапу української економіки, є ключовим чинником не тільки економічної, але й соціально-політичної динаміки.

Для розробки реалістичної стратегії розвитку країни вкрай потрібен неупереджений ретельний аналіз феномена українського великого приватного капіталу. Такий аналіз важливий не тільки для України. Феномен українського

великого капіталу унікальний серед європейських постсоціалістичних країн (не беручи до уваги євразійську Росію). Ці країни в силу більшої цивілізаційної близькості до Заходу з початку перехідного періоду стали полем діяльності транснаціональних корпорацій. Наявність місцевого великого капіталу є, скоріше для них винятком із правила, і він не впливає на соціально-економічну динаміку. В той же час для країн Заходу впливовий великий національний капітал є типовим.

Перше десятиліття життя українського великого капіталу наповнене драматичними подіями, які вказують, що цей суб'єкт нашого життя значною мірою визначатиме наше майбутнє, будучи водночас і шансом, і загрозою. Що й спонукало нас написати цю книгу.

1. ВЕЛИКИЙ ПРИВАТНИЙ КАПІТАЛ: УМОВИ ПОЯВИ ТА ОСНОВНІ БІЗНЕС-ГРУПИ

1.1. Процес «первісного нагромадження капіталу» в Україні

Зародження приватного капіталу в Україні відбувалося в період «шоку» після розпаду СРСР. Практично водночас країна перебувала на шляху до самостійності й перетворення соціалістичної планової економіки на ринкову. Складна подвійна трансформація здійснювалась за умов системної економічної кризи та збереження численних постсоціалістичних рудиментів. Це не могло не позначитися на процесі появи та формування великого капіталу. Він розвивався під впливом чужорідних і негативних чинників, що зумовили його глибоку деформацію.

З огляду на феноменальні історичні обставини, великий капітал в Україні сформувався впродовж порівняно короткого періоду (7–8 років) у форматі олігархічного¹ (зрощеного з владою) національного капіталу, який монополізував експортно орієнтовану частину економіки і виріс на ренті й тінювих доходах.

Можна зазначити чотири формотворчі чинники для великого капіталу, що виник у структурі української економіки.

Перший чинник: високий рівень інвестиційних ризиків, що обмежив приплив іноземного капіталу в країну.

Упродовж кількох років після здобуття незалежності Україна відрізнялася високими інвестиційними ризиками. Це був період, коли держава та її правова система ще не були здатні забезпечити гарантії власності й безпеки інвестицій. В українському суспільстві все ще домінувала стара партійно-господарська еліта, що болісно сприймала ринкові реформи й перші кроки на шляху становлення громадянського суспільства. Тогочасну Україну зараховували до числа найкорумпованіших країн світу. В економіці спостерігався високий рівень криміногенності. До того ж, поглиблювалася економічна криза, спричинена розривом

¹ Олігархи й олігархічний капітал – поняття, які почали широко вживати спочатку політики, а згодом й аналітики для позначення специфічного формату великого приватного капіталу, що сформувався на пострадянському терені. Він означає, насамперед, зрощення капіталу з владою.

технологічних, господарських і коопераційних зв'язків у колись єдиному союзному народногосподарському комплексі.

Критична ситуація, що склалася в країні, гальмувала прихід інвесторів з розвинених країн. Вони побоювалися вкладати свої капітали за наявності високих ризиків в українській економіці. До таких специфічних перехідних умов найбільш пристосований був новий російський капітал. Проте формування російського капіталу за часом збіглося зі становленням українського капіталу, і тому його експансія на територію України виявилася недостатньо наполегливою, аби посісти домінуючі позиції в економіці країни. Отож поява і розвиток *великого капіталу в Україні переважно відбувалися у форматі національного капіталу.*

Це безумовне домінування великого національного капіталу в українській економіці збереглося дотепер. Порівняння позицій іноземного і національного капіталу в економіці країни можна продемонструвати на таких офіційних даних

	Усього, млрд. дол. США	У розрахунку на 1 людину, дол. США
Капітал нерезидентів	16,37	350
Вартість основних фондів		
• у приватному секторі країни	103,2	2200
• у державному і комунальному секторах	125,0	2665

за 2005 р.²:

Другий чинник: здійснення «первісного нагромадження капіталу» в умовах глибокої економічної кризи.

Національні підприємці не мали початкових фінансових ресурсів, отож бізнес-групи, що виникали, неминуче мали подолати етап «первісного нагромадження капіталу». Він припав на 1991–1998 роки – час економічної кризи, що паралізувала українську економіку. Впродовж цього періоду спостерігалось швидке падіння фізичного обсягу ВВП. Найнижчий рівень падіння був у 1998 – 1999 роки, коли фізичний обсяг ВВП до рівня 1990 р. становив близько 40%. Відродження української економіки почалося тільки з 2000 р., проте на цей час великі українські бізнес-групи в основному вже сформували свої активи.

Оскільки процес «первісного нагромадження капіталу» відбувався за умов, коли внутрішній ринок країни катастрофічно зменшився, то *сферою формування великого українського капіталу стала експортна діяльність.* Виникнен-

² Статистичний щорічник України за 2005 рік. Державний комітет статистики: – К.: «Консультант», 2006. – С.269, 309.

ня і формування великих бізнес-груп в Україні збіглося з піком попиту і цін на напівфабрикати й прості види продукції чорної металургії на світових ринках. Саме тому найпотужніші українські бізнес-групи мають «металургійне» коріння. У їхньому складі, як правило, присутні підприємства всього технологічного циклу — «вугілля — кокс — залізородна сировина — лиття — прокат — продаж».

У кризових умовах були використані неринкові пришевишувачі нагромадження приватного капіталу. До таких можна віднести:

- допуск приватного бізнесу до експлуатації (фактично безоплатної) державних виробничих активів і розпорядження державними фінансами;
- формування системи патронату і преференцій, наданих приватному бізнесу спочатку регіональною, а згодом й центральною владою;
- створення механізму керованої приватизації, за допомогою якого об'єкти державної власності розподілялися між бізнес-групами адресно і за низькими цінами.

Це сприяло тому, що в Україні з'явилися досить потужні джерела надходів, що дозволили здійснити нагромадження приватного капіталу впродовж коротких відрізків часу. Йдеться, насамперед, *про специфічну ренту, тобто про існування механізму перерозподілу частини прибутків, отриманих в інших сферах економіки країни, на користь окремих бізнес-груп*. В умовах України вона виникає, по-перше, внаслідок існування «ножиць» між низьким рівнем витрат на виробництво всередині країни (низькі ціни на усі види ресурсів) і високими цінами на продукцію на світових ринках; по-друге, за рахунок перерозподілу частини бюджетних коштів на користь бізнес-груп (дотації, державні інвестиції), надання їм широких податкових пільг і преференцій, приватизації прибутків державних підприємств.

Третій чинник: відсутність розвиненого ринкового середовища і наявність старої владної еліти в країні

Нагромадження приватного капіталу в Україні розпочалося за умов монополії державної власності, відсутності розвиненого внутрішнього ринку і збереження владних позицій радянської еліти.

На той час існувала така досить поширена схема появи великих бізнес-груп. На певній території визначалися декілька (а іноді й одна) приватних компаній, що разом із регіональною владою встановлювали контроль над усім іншим приватним бізнесом. Завдяки патронату влади наближені до неї приватні компанії одержували допуск у державний сектор, що на той час мав монополійні позиції в економіці. За тих перехідних умов без дозволу регіональної влади приватні компанії не змогли б використовувати виробничі активи та фінанси державних підприємств. Фіксуванню переваг обраних компаній у регіоні сприяло надання

їм права розподілу основного енергетичного ресурсу — газу та розпорядження фінансами за регіональними програмами. В історії великих українських бізнес-груп, зазвичай, присутні обидва епізоди.

Найпотужніші бізнес-групи невдовзі були змушені перейти з регіонального рівня на контакти з центральною владою, оскільки тільки таким чином вони могли одержати необхідні преференції. Центральна влада в обмін на фінансову й політичну підтримку великого капіталу забезпечувала йому патронат і преференції у зовнішньоекономічній діяльності, податковій сфері, стратегічні ресурси (регулювання тарифів і цін, обмеження експорту), надання дотацій і підтримки з бюджету. У закритому режимі, коли було обмежено допуск в країну сильних іноземних конкурентів, відбувалося освоєння приватними українськими бізнес-групами економічного простору країни та розподіл державного майна в процесі приватизації.

Таким чином, в Україні відбулося зрощення капіталу і влади. Великі бізнес-групи, що з'явилися на той час, набули рис «олігархічних» ФПП.

Четвертий чинник: здійснення «первісного нагромадження капіталу» в умовах слабого контролю за підприємницькою діяльністю

На тлі недосконалості державної системи та високого рівня корумпованості влади нагромадження капіталу відбувалося за майже цілковитої безконтрольності підприємницької діяльності. Тому другим поширеним джерелом надходів окремих бізнес-груп стали тіньові прибутки, що формувалися за рахунок маніпулювання механізмом оподаткування та застосування бартерних схем (до їхньої заборони). За допомогою влади в умовах непрацюючого внутрішнього ринку створювалася замкнена бартерна схема, у якій циркулювала продукція державних підприємств. З огляду на кризу підприємства були змушені продавати свою продукцію трейдерським компаніям за заниженими цінами, а купувати у них газ, устаткування і сировину за підвищеними цінами. Серед основних способів приховування доходів від оподаткування — вивезення доходів через посередницькі компанії в офшорні зони. Джерелом додаткових доходів стало завищення в експортних операціях величини ПДВ, що підлягає поверненню з бюджету.

Усі великі бізнес-групи вийшли з періоду «первісного нагромадження» з великим тіньовим минулим. Їхній капітал, крім приватизованого майна, усе ще залишається значною мірою не легалізованим.

1.2. Етапи розвитку великих бізнес-груп

Дослідники визначають кілька хвиль формування приватного капіталу в Україні. Під час першої хвилі відбулося формування значного прошарку невеличких фірм. Офіційно визнаний приватний капітал — це перші кооперативи та малі підприємства. Неофіційний приватний капітал пов'язаний з особливим про-

шарком підприємців — так званим «червоним директоратом», що без приватизації майна державних підприємств фактично приватизував їхні доходи. Топ-менеджери підприємств створювали при них чимало дрібних компаній, через які організовувався відплив державних доходів.

Великий капітал розпочав формуватися на наступній хвилі з тих невеличких приватних компаній, що зуміли дістати патронат влади спочатку на регіональному, а згодом на центральному рівнях. Умовою його формування стала поява джерел доходів, що за розмірами могли забезпечити швидке і масштабне нагромадження капіталу. За часом це пов'язано з виходом трейдерських компаній на світові ринки металу.

У своєму цивілізаційному розвитку великі бізнес-групи подолали кілька етапів, що вирізняються значущими якісними ознаками.

Перший етап (до кінця 90-х років). На початку свого існування майбутні великі бізнес-групи мали аморфний характер і невизначені межі. Об'єднання підприємств не були легітимно оформлені. Контроль над державними підприємствами встановлювався переважно тіньовими способами: силове призначення свого керівника, змушення продавати продукцію, закуповувати газ, сировину й устаткування у певних трейдерів, обслуговуватися у визначених банках. За таких умов виникали достатньо сталі зв'язки, центром яких ставали приватні компанії або банки, наближені до регіональної влади. Це дало підставу експертам заговорити про появу в Україні більш-менш стійких утворень, які назвали регіональними групами. За місцем їх переважної дислокації з'явилися назви таких найбільших регіональних об'єднань — Дніпропетровська, Донецька, Київська та Харківська регіональні групи.

Іноді, підкреслюючи напівкримінальний характер цих об'єднань, експерти називали регіональні бізнес-групи, пов'язані з владою, «кланами». У нових альянсах чиновники перетворилися на таких же одержувачів тіньової ренти, як і приватні підприємці. Цілком слушно у резонансній статті «Інвентаризація олігархічної власності» журналіст Ігор Маскалевич писав: «...початок ХХІ сторіччя країна зустріла з цілком сформованою латиноамериканською моделлю економіки»³.

Другий етап (з кінця 90-х років до 2002 р.). Стабілізація економіки та зміцнення держави, а також конкурентна боротьба, що посилювалася між бізнес-групами, стимулювали процес їхньої цивілізації. Бізнес-групи розпочали легітимізацію усталених зв'язків і офіційне визначення своїх меж. Це відбувалось у різних формах: від запровадження системи господарських договорів між постійними контрагентами до придбання центральною компанією/банком прав розпоряджатися державними об'єктами через офіційні механізми керування дер-

³ Газета «Зеркало недели», 23 августа 2003. — С.6.

жавними корпоративними правами, оренду державного майна і купівлю державних об'єктів під час приватизації. Внаслідок цього на початку 2000 р. вперше почали окреслюватися легальні обриси бізнес-груп. У 2002 р. українські експерти вже змогли в основних параметрах ідентифікувати склад усіх відомих нині великих бізнес-груп країни⁴.

Паралельно відбувався процес детінізації умов ведення бізнесу. Із розбудовою держави та посиленням з її боку контролю тіньовий бізнес став ризикованим для підприємців. Окрім того, тіньовий бізнес був ненадійним інструментом партнерських відносин, не забезпечував захист вкладених інвестицій, а також міг бути використаний конкурентами як зброя у боротьбі на ринку.

Третій етап (починаючи з 2003 р.). У бізнес-груп з'явилося прагнення наблизити ведення бізнесу до світових стандартів. Причому перехід до цивілізованих форм ведення бізнесу здійснювався досить демонстративно. І це цілком зрозуміло. Український капітал, що вийшов на світовий ринок, намагався якнайшвидше позбутися багажу тіньового минулого й набути респектабельного іміджу, адекватного своїй новій ролі визнаних світових операторів. Функціонування в рамках глобальної економіки, надто в секторі розвинених країн, справляє відчутний тиск на поведінку українських бізнес-груп. По-перше, бізнес-групи змушені наблизити до світових вимог технології та технічну модернізацію свого виробництва; по-друге, вони вдаються до цивілізованої практики ведення бізнесу.

Цей поетапний цивілізаційний розвиток великих бізнес-груп є позитивною історичною тенденцією. Та слід зауважити, що в реальному житті все відбувається значно складніше. Бізнес-групи продовжують бути носіями негативних рис. Частина цих рис зумовлена самим середовищем ведення бізнесу в Україні. До негативних тенденцій призводять масштабна корупція та ризики для прав приватної власності з боку рейдерів і влади.

Частково причини збереження негативних рис криються у самому великому бізнесі. Бізнес-групи, що усвідомлюють необхідність масштабної технічної модернізації, не можуть цілком відмовитися від умов, що забезпечують їм одержання підвищеної ренти (пільги, преференції, патронат влади, ножиці цін та ін.) і тіньових доходів.

Соціальні проекти значною мірою мають демонстраційний характер. Наприклад, спорудження стадіону в Донецьку чи Музею сучасного мистецтва в Києві, що потребують великих коштів. Або використовуються як засіб домогтися прихильності влади. До таких заходів належить, наприклад, фінансування культурних проектів, що ініціюються Президентом Віктором Ющенком. Вели-

⁴Формування великого приватного капіталу в Україні. – К.: «Міленіум», 2004. – С.31–45.

кий капітал ще не усвідомив своєї державотворчої ролі й не відчуває усієї відповідальності, особливо нині, коли він одержав владу і має визначати стратегічні напрями розвитку країни.

1.3. Рейтинг основних бізнес-груп країни

Для характеристики провідних бізнес-груп країни використані матеріали Українського рейтингового агентства, підготовлені в листопаді 2005 р.⁵ У цьому рейтингу порівняння здійснено щодо усіх активів, що перебувають під контролем великих бізнес-груп. В інших, більш пізніших, рейтингах порівнюється вартість активів окремих юридичних осіб, які входять до групи, що не дозволяє говорити про її розмір у цілому⁶. Важила у виборі рейтингового матеріалу й та обставина, що результати оцінки 2005 р. не спотворюють сучасну картину в співвідношеннях вартості активів бізнес-груп.

До матеріалів Українського рейтингового агентства, підготовлених в листопаді 2005 р., включено 35 бізнес-груп, серед яких переважають за характером власності приватні, а за країною походження — українські бізнес-групи. До державної форми власності належать НАК «Нафтогаз України», а до комунальної — Холдинг «Київміськбуд». До рейтинга включено 6 бізнес-груп з іноземним капіталом: «Альфа-груп», «Енергостандарт», «Смарт-груп», «УкрСиббанк» і «Лукойл» (російський капітал), «Нестле» (транснаціональна компанія).

У табл. 1.1 відповідно до місця в рейтингу наведено 20 найбільших бізнес-груп країни, які мають такі найзагальніші характеристики:

· *За розмірами.* Перші чотири приватні компанії, вміщені в таблиці 1.1, є бізнес-групами національного рівня. Останнім часом вони починають набувати транснаціонального характеру, оскільки активно просуваються за межі України. За своїми розмірами ці бізнес-групи, звісно ж, поступаються світовим транснаціональним компаніям, але цілком співвідносяться з великими російськими фінансово-промисловими групами. Останнім часом на економічному і політичному просторі країни до лідерів почала наблизитися ще одна бізнес-група — «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча». Ці п'ять бізнес-груп можна назвати «великою п'ятіркою» країни. Інші бізнес-групи, включені до рейтингу, не досягають статусу національних компаній. Вони значно поступаються лідерам за вартістю активів, проте впевнено утримують позиції маркетмейкерів у своїх галузях/видах діяльності.

⁵ Всеукраинская рейтинговая программа «Гвардия», ноябрь 2005: издатель ООО «Редакция «Галицкие контракты». — С. 74—75

⁶ Там само. — С. 24—37

Таблиця 1.1

Рейтинг «Найдорожчі бізнес-групи України»

№ п/п	Назва	Ї млрд.	Ключові бізнес-інтереси
1.	Компанія "System Capital Management"	12,144	Чорна металургія, залізна руда, вугілля, кокс, електроенергетика, машинобудування, фінансовий бізнес, телекомунікації, готелі, пиво-безалкогольні напої та ін.
2.	НАК "Нафтогаз України" (державний сектор)	9,951	Нафтовий і газовий бізнес
3.	Корпорація "Індустріальний союз Донбасу"	7,391	Чорна металургія, залізна руда, вугілля, кокс, машинобудування, агробізнес, туризм та ін.
4.	Група "Приват"	6,312	Фінансовий бізнес, нафтовий бізнес, чорна металургія, залізна і марганцева руда, феросплавне виробництво
5.	Корпорація "Інтерпайп"	5,410	Трубне виробництво, чорна металургія, феросплавне виробництво
6.	Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча	5,102	Чорна металургія, кокс, залізна руда
7.	"Донецьксталь" (колишня "Енерго")	4,271	Чорна металургія
8.	Група "Альфа-груп" (російська)	3,997	Нафтовий бізнес, телекомунікації, фінансовий бізнес
9.	"Запоріжсталь"	2,763	Чорна металургія, фінансовий ринок
10.	Група "АРС"	1,931	Вугілля, кокс, машинобудування
11.	Корпорація "УкрАвто"	1,594	Автомобілебудування, фінансовий ринок
12.	"Континіум"	1,491	Нафтовий бізнес, кондитерська і молочна промисловість
13.	"Енергостандарт"	1,429	Енергетика, машинобудування
14.	"Смарт-груп" (російська)	1,399	Чорна металургія, залізна руда
15.	"УкрСиббанк" (російська)	1,308	Фінансовий бізнес, промислова хімія, будматеріали
16.	"Фінанси і кредит"	1,28	Фінансовий бізнес, автомобілебудування, чорна металургія, промислова хімія, фармацевтика
17.	"ЛУКОЙЛ" (російська)	1,187	Нафтовий бізнес, промислова хімія
18.	"Укрпромінвест"	1,129	Автомобілебудування, суднобудування, кондитерська промисловість, автоперевезення
19.	Холдинг "Київміськбуд" (комунальний сектор)	0,887	Будівництво
20.	"Українська інноваційно-фінансова компанія"	0,788	Електроенергетика, готелі, газовий комплекс

Джерело: підготовлено Українським рейтинговим агентством

· *За галузевою приналежністю.* Найбільші бізнес-групи мають активи у чорній металургії і пов'язаних з нею галузях (9 груп), а також нафтогазові активи (3 групи). Це засвідчує про переважну сферу появи великого приватного капіталу. Інші дрібніші групи значно диференційовані за видами діяльності (автомобільна, суднобудівна і кондитерська промисловість, будівництво, промисловість будівельних матеріалів, агропромисловий комплекс та ін.).

· *За характером бізнес-груп.* В основному великі групи належать до так званих промислових груп (центром є керуючі компанії, банки лише обслуговують групи). Лише три бізнес-групи – «Приват», «УкрСиббанк» і «Фінанси і кредит» – становлять банківські групи (центрами є великі банки).

1.4. Опис «великої п'ятірки»

«Велика п'ятірка» на цей час визначає не лише розвиток національної економіки, а й починає відігравати значну роль в політичній сфері країни. Тому для нашого наступного аналізу необхідний опис бізнес-груп, що входять до її складу (послідовно за місцем у рейтингу). Опис зроблено на основі публічної інформації, наданої самими бізнес-групами, експертних висновків і матеріалів ЗМІ⁷. До груп, що фігурують у рейтингу Українського рейтингового агентства і містяться у табл. 1.1, додано опис ще одного об'єкта, який названо за прізвиськом основного власника, — «Групи Фірташа». Інформація про неї почала з'являтися лише в середині 2006 р. Однак, судячи з усього, вона набуває в Україні значного впливу.

Компанія «System Capital Management» («SCM»)⁸.

Історія появи, власність

Компанію «SCM» було створено в 2000 р. За інформацією, що міститься на її сайті, 90% акцій належить безпосередньо Рінату Ахметову, решта 10% — його дружині.

Активи «SCM» формувалися впродовж кількох років шляхом виокремлення підприємств зі складу Донецької регіональної групи. Основну частину активів було перерозподілено зі складу Корпорації «Індустріальний союз Донбасу» та групи «Укрпідшипник». Розподіл активів відбувся мирним шляхом, спостерігачі не зафіксували жодного корпоративного конфлікту. За їхніми висновками⁹, мирний характер розподілу активів було зумовлено високим рівнем патронату «SCM» з боку влади.

Особливо масштабно активи групи поповнювалися за рахунок приватизації в 2003-2004 рр. У 2004 р. їй вдалося разом з групою «Інтерпайп» придбати найбільший металургійний комбінат країни — ВАТ «Криворіжсталь». Проте після «помаранчевої» революції в ході реприватизації комбінат було повернуто у державну власність і знов продано.

За результатами аудиторської перевірки, проведеної Pricewaterhouse Coopers¹⁰, на кінець 2005 р. консолідовані показники групи становили: активи —

⁷ Всеукраїнская рейтинговая программа «Гвардия», ноябрь 2005: издатель ООО «Редакция «Галицкие контракты». — С. 74–75.

⁸ <http://www.scm.com.ua/index.php?page=4&1=2>

⁹ http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/print_article/28/0120054633.html

¹⁰ http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/11/2/50071.html

7,235 млрд дол, валовий дохід — 0,963 млрд дол, витрати на податок з прибутку — 0,292 млрд дол. Кількість працюючих у компаніях групи сягнула 160 тис. осіб.

Структура групи

На цей час «SCM» володіє контрольними пакетами акцій понад 90 підприємств¹¹. Окрім цього, вона контролює кілька достатньо великих бізнес-груп країни: «APC», «Embrol Ukraine» і «Київ-Конті».

Управляючою компанією бізнес-групи є ЗАТ «SCM». Вона зосереджує функції стратегічного планування розвитку бізнесу, керування корпоративними правами й інвестиційними ресурсами. В останні роки «SCM» здійснює активне структурування групи. Відбувається звільнення від непрофільних активів, вибудовуються вертикально інтегровані структури у певних сферах діяльності. З 2006 р. основні напрямки діяльності групи контролюються окремими управляючими компаніями.

«МетІнвест холдинг»¹² — керує базовим бізнесом групи в чорній металургії. Тут створено найпотужнішу в країні вертикально-інтегровану структуру. До неї входять підприємства всього технологічного ланцюжка - «руда — вугілля — кокс — метал — прокат — продаж». Група почала купувати металургійні активи в Європі й зміцнювати свою трейдерську мережу для роботи на світових ринках. У її складі — італійський металургійний завод Ferriera Valsider і трейдерська компанія Leman Commodities SA (Швейцарія). Цей напрямок бізнесу становить традиційну основу «SCM». Тут є чітка орієнтація на просування металургійної продукції на головні світові ринки (ЄС і США).

«Донбаська паливно-енергетична компанія»¹³ — керує порівняно новим і перспективним напрямком діяльності «SCM». Вертикально-інтегрована структура, створена тут, включає три напрямки: 1) видобуток енергетичного вугілля, 2) генерація електроенергії, 3) постачання електроенергії. Останнім часом у зв'язку з підвищенням цін на паливні ресурси група почала виявляти інтерес до ринку газу і нафти. Поки що цей інтерес пов'язаний із забезпеченням гарантій нормальної роботи основного бізнесу групи в чорній металургії.

«СКМ Фінанс» — керує компаніями фінансового напрямку (банки і страхові компанії).

Група активно формує нові напрямки бізнесу в перспективних сферах економіки країни. До них належать телекомунікація і машинобудування. Спостерегачі останнім часом вказують на зацікавленість «SCM» у приватизації «Укрте-

¹¹ <http://www.scm.com.ua>

¹² <http://www.metinvestholding.com/ru/>

¹³ <http://www.dtek.com.ua>

лекуму». Групу відносять до найреальніших українських претендентів на його придбання і за можливостями інвестування, і за напрямками спеціалізації.

Важливі позиції «SCM» посідає у високодохідних видах діяльності споживчого сектора. У неї сформувався системний бізнес у виробництві пиво-безалкогольних напоїв і готельного бізнесу.

Корпорація «Індустріальний союз Донбасу» («ІСД»)¹⁴

Історія появи, власність

Бізнес-групу «ІСД» створено в 1995 р. Засновники корпорації — Донецьке регіональне відділення Академії технологічних наук України, Академія економічних наук України, Донецька торгово-промислова палата, ТОВ «Проектно-будівельне підприємство «Азовімпекс», ЗАТ «Візаві». Офіційна публічна інформація про структуру власності відсутня. ЗМІ¹⁵ називають головними акціонерами: ЗАТ «Візаві» – 49,9% (контролює Віталій Гайдук) і ТОВ «Проектно-будівельне підприємство «Азовімпекс» – 49,9% (контролює Сергій Тарута). На частку решти акціонерів припадає 0,2% акцій.

Свій початковий капітал «ІСД» сформувала на постачанні газу промисловим підприємствам. Під її контроль потрапили також вугільні холдинги Донецької області, що зробило залежними від «ІСД» металургійні та коксохімічні підприємства регіону. Історично «ІСД» відіграла головну роль у формуванні Донецької регіональної групи, раніше найпотужнішої ФПГ країни. Відділення частини активів на користь «SCM» перемістило «ІСД» на другу позицію в регіоні та в країні.

На цей час за даними, наведеними у табл. 1.1, активи «ІСД» за вартістю становлять близько 61% вартості активів «SCM». Як впливає з матеріалів, наданих «ІСД» на інвестиційному форумі «Політика добробуту», у 2005 р. чистий прибуток бізнес-групи становив \$390 млн, валовий прибуток – \$590 млн, обсяг реалізованої продукції – \$4,5 млрд.¹⁶

Структура групи

«ІСД» являє собою холдинг, до структури якого входить понад 40 великих промислових підприємств і чимало дрібних об'єктів. На відміну від «SCM», група поки що не має чітко структурованої системи управління. За оцінками спостерігачів, роль управляючої компанії найближчим часом може взяти на себе створений у травні 2005 р. Консорціум «Індустріальна група»¹⁷.

¹⁴ <http://www.isd.com.ua>, <http://sprava.civicua.org/business.html>, http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/1/19/37762.html

¹⁵ http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/print_article/28/0120054633.html

¹⁶ <http://www.business.dp.ua/invest/data/20060125.pdf>

¹⁷ <http://ukrrudprom.com/digest/dk180105.html>

У характері бізнесу «ІСД», пов'язаного з чорною металургією, чимало спільного із «SCM». Це традиційний і базовий бізнес групи. Хоча за розмірами, а надто за глибиною вертикальної інтеграції ця частина бізнесу помітно поступається «SCM». Проглядається однаковий стратегічний підхід до подальшого розвитку металургійного бізнесу — прагнення одержувати іноземні активи й створювати сталі трейдерські мережі для роботи на світових ринках. У складі групи є металургійні комбінати Dunaferр та DAM Steel (Угорщина), Huta Czestochova та Rurexpol (Польща), Giammoro (Італія). На початку листопада 2006 р. стало відомо про перемовини компанії ISD Polska, що представляє інтереси «ІСД», щодо придбання 5% акцій Гданської судноверфі¹⁸. Це дозволить забезпечити металургійний завод Huta Czestochova стабільним ринком збуту продукції (сталевий лист). ІСД належить 50% акцій швейцарської металургійної компанії Dufерco¹⁹.

Другим напрямком розвитку бізнесу стає машинобудування, яке, в основному, обслуговує потреби підприємств базового бізнесу.

Диверсифікацію свого бізнесу «ІСД» здійснює в інших напрямках, ніж «SCM». Значну роль у складі групи відіграє агропромисловий напрямок (вирощування і переробка птиці й свиней, виробництво і збереження зернових). В Україні агропромисловий комплекс є однією з перспективних сфер розвитку приватного бізнесу. Особливої привабливості ці сфери набудуть після зняття заборони на продаж землі.

«ІСД», як і решта бізнес-груп, у яких газ є стратегічним ресурсом, останнім часом активізувала свої дії в цій сфері. «ІСД» одна з перших одержала ліцензію НКРЕ на постачання газу за нерегульованим тарифом на 5 років. Щорічний об'єм поставок газу становитиме 1,25 млрд. куб. м. Це допоможе «ІСД» ввійти до групи провідних газотрейдерів країни²⁰. У групі є певні переваги — контроль над будівельною компанією в Узбекистані «Узнафтогазбуд», що бере участь у будівництві міжнародного газопроводу.

У складі групи зберігається значна кількість різноманітних видів активів, не пов'язаних з головними напрямками діяльності.

Група «Приват» («Приват»)²¹.

Історія появи, власність

Початок формування групи відносять до 1992 р., коли в Дніпропетровську було засновано комерційний банк «Приватбанк». На цей час він став одним з

¹⁸ Коммерсантъ, №203, 13 ноября 2006. – С.9.

¹⁹ <http://www.isd.com.ua/press/publications/?id=342>

²⁰ <http://www.expert.ua/articles/16/0/2169>

²¹ <http://sprava.civicua.org/business.html>

²² Всеукраинская рейтинговая программа “Гвардия”, июнь 2006. – С.48.

найбільших українських банків. «Приватбанк» посідає першу позицію в рейтингу банків, що функціонують в країні²².

Бізнес-група одержала неформальну назву в ЗМІ як група «Приват» від скороченої назви банку. Раніше спостерігачі позиціювали її в складі Дніпропетровської регіональної групи.

Офіційна публічна інформація про склад акціонерів банку відсутня. Як зазначають ЗМІ²³, основними акціонерами є Ігор Коломойський і Геннадій Боголюбов, яким належить по 38,76% акцій. Вони ж опосередковано володіють ще 16,29% акцій банку.

За оцінками, наведеними у табл. 1.1, вартість активів групи «Приват» становить від вартості активів «SCM» близько 52%. Основні показники діяльності «Приватбанку»²⁴: активи – 21,66 млрд грн., КІП – 16,76 млрд грн., зобов'язання – 19,39 млрд грн., депозити – 13,98 млрд грн, капітал – 2,31 млрд грн.

Структура групи

Протягом перших кількох років діяльність «Приватбанку» обмежувалася лише банківською сферою. Приблизно з 2000 р. спостерігачі почали відзначати активність банку в набутті контролю над промисловими активами. Проте, за заявами власників і топ-менеджерів, це робилося переважно для того, щоб «застовпити» за собою сферу банківського обслуговування або забезпечити контроль над дохідними корпоративними правами. Тільки в останні два роки помітні спроби «Приватбанку» щодо створення системного бізнесу в деяких сферах. Саме через це, на відміну від інших бізнес-груп, у групі «Приват» усе ще зберігається аморфна структура. Як сказав Коломойський у своєму інтерв'ю: «група «Приват» є фантомом», породженим журналістами²⁵.

Банківська діяльність становить базовий вид бізнесу групи. «Приватбанк» має потужну регіональну мережу – 2,3 тис. філій та відділень і контролює кілька дрібніших комерційних банків²⁶. У банківській сфері «Приватбанк» має сталі позиції, він, безперечно, лідирує серед українських банків за рівнем своєї конкурентоспроможності (розмір активів, потужність мережі, портфель послуг, рівень застосовуваних технологій).

Історично поширення контролю «Приватбанку» у промисловості здійснювалося через дві компанії: «Приват-Інтертрейдинг» — чорна металургія і пов'язані з нею галузі, «Сентоза ЛТД» — нафтовий бізнес.

Металургійні активи, що належать «Привату», у порівнянні із «SCM» та

²³ <http://www.korrespondent.net/main/print/134642>

²⁴ Всеукраинская рейтинговая программа “Гвардия”, июнь 2006. – С. 48.

²⁵ <http://www.scm.com.ua/index.php?page=330&I=2>

²⁶ <http://ukrrudprom.com/news/nghdsjkkjk241106.html>

«ІСД» невеликі. Важливіші позиції група посідає у галузях, пов'язаних з чорною металургією. Вона контролює активи з виробництва залізної руди і коксу. У 2003–2004 рр. група намагалася сформувати в чорній металургії повноцінний напрямок бізнесу, проте не змогла протистояти іншим бізнес-групам у цій сфері. В останні роки не спостерігається активності у просуванні групи в цьому напрямку діяльності. ЗМІ фіксують ознаки того, що у групи «Приват» виник намір згорнути цей напрямок.

Група спромоглася сформувати достатньо широку сферу контролю в нафтовому бізнесі. Під її контролем перебувають трейдерські компанії, мережа бензозаправок, нафтопереробка. «Приват» продовжує докладати зусиль для розширення свого впливу в цій сфері. У 2006 р. «Приват» здобув контроль над НПК «Галичина», а компанії, що входять до його складу, подали заявки на приватизацію державного пакета акцій АХК «Укрнафтапродукт». Цьогоріч група через свої компанії спромоглася сформувати значні запаси газу в підземних газосховищах країни. Експерти оцінюють цю ситуацію як прагнення «Привату» зайнятися торгівлею газом. У зв'язку з ускладненням ситуації з паливними ресурсами у країні на цей час група потрапила у самісінький центр конкурентної боротьби за перерозподіл сфер впливу в нафтовому та газовому бізнесі.

Перспективним напрямком «Привату» є феросплавне виробництво. Протягом кількох років група докладає неабияких зусиль щодо формування вертикальноінтегрованої структури в сфері феросплавного виробництва, що забезпечила б групі монопольні позиції в Україні та провідну роль в світі. Україна має унікальну сировинну базу для розвитку цього виробництва, продукція якого користується підвищеним попитом на світових ринках.

«Приват» посідає монопольні позиції в галузях, що забезпечують феросплавне виробництво основною сировиною (Орджонікідзевський і Марганецький гірничо-збагачувальні комбінати). До складу групи на цей час входять Запорізький і Стахановський феросплавні заводи (Україна), Feral (Румунія), Huta Rokoj (Польща), через компанію Highlanders Alloys LLC контролюється завод з виробництва силікомарганця в Нью-Хавені (США), Алапаєвський металургійний завод (Росія).

Корпорація «Інтерпайп» («Інтерпайп»)²⁷.

Історія появи, власність

Датою народження групи можна вважати 1990 р., коли в м. Дніпропетровську Віктором Пінчуком була зареєстрована приватна фірма «Інтерпайп», що займалася розробкою сучасних технологій. Першим високодохідним видом діяльності фірми стала торгівля трубами. У 1995 р. фірма була перереє-

²⁷ <http://files.korrespondent.net/companies/interpipe/>

стрована на Науково-виробничу корпорацію «Інтерпайп». Корпорація доповнила свої напрямки діяльності торгівлею газом. Продаж труб і постачання газу стали тими головними джерелами, що забезпечили швидке формування капіталу групи.

Значне розширення «Інтерпайпу» за величиною активів і напрямками бізнесу відбулося в 2003–2004 роках за рахунок участі групи у приватизації стратегічних підприємств і неприватизаційного придбання прав власності на об'єкти шляхом викупу додаткової емісії акцій.

Втрати «Інтерпайпу» після «помаранчевої» революції виявилися найзначнішими. Крім ВАТ «Криворіжсталь», реприватизаційні домагання влада виявила щодо Нікопольського феросплавного заводу, Нікопольського південно-трубного заводу, страхової компанії «Оранта» та «Укрсоцбанку».

Проте, за експертними оцінками, «Інтерпайп» усе ще володіє великими активами. Як свідчать дані табл. 1.1, вартість активів «Інтерпайпу» становить 44,5% від вартості активів найбільшої української бізнес-групи «SCM»

Структура групи

Корпорація «Інтерпайп» виконує в групі функцію управляючої компанії, що контролює промислові активи та здійснює прямі інвестиції у різноманітні підприємства. Структура компанії побудована за дивізіонним принципом. Кожна Дирекція має широкі повноваження щодо управління промисловими активами, продажами й інвестиціями. У групі існує жорсткий фінансовий менеджмент за рахунок консолідації фінансових і матеріальних потоків у центральній управляючій компанії. У 1993 р. для обслуговування групи було засновано банк «Кредит-Дніпро».

Виробництво труб та коліс для залізничного транспорту залишається базовим бізнесом групи²⁸. «Інтерпайп» є четвертою компанією в світі у трубному виробництві й третьою – з виробництва коліс. На цей час група контролює основну частину підприємств трубної галузі країни (5 великих заводів). Окрім «Інтерпайпу», по одному великому трубному заводу мають лише «SCM» та «ІСД». Продукція реалізується на ринках ЄС, Росії та інших країн СНД.

За спостереженнями ЗМІ, останнім часом групи «Інтерпайп» і «Приват» почали здійснювати спільне управління на спірному підприємстві Нікопольський феросплавний завод. Показовим є відновлення з травня 2006 р. поставок на завод сировини з Орджонікідзевського ГЗК, що входить до групи «Приват». Можливо, на основі нового альянсу феросплавний бізнес «Інтерпайпу» дістане новий сти-

²⁸ <http://ukrrudprom.com/analytics/jjhhjkujk311006.html>

²⁹ http://www.dsnews.com.ua/archive/index.php?action=article&r_id=34&article_id=26068&arc_num=276

мул розвитку²⁹. Це великий, високодохідний і перспективний бізнес. На світовому ринку марганцевого феросплаву на частку заводу припадає близько 11,4%.

У ЗМІ відсутня інформація про будь-які активні дії групи щодо просування у нові сфери діяльності. З боку складається враження, що масштаби групи поступово зменшуються. Але більшість спостерігачів схильні вважати, що це скоріш превентивні заходи для захисту системи власності³⁰.

Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча («ММК ім. Ілліча»).

Історія появи і власність

«ММК ім. Ілліча» у 2000 р. за спеціальним законом³¹ було викуплено у держави трудовим колективом. Частина активів група сформувала неприватизаційним шляхом. Так, ще в 1999 р. рішенням уряду на баланс комбінату було передано Донецький державний хіміко-металургійний завод, що не підлягає приватизації (сплави рідкоземельних металів, феросплави). Рішенням сесії міськради «Аеропорт Маріуполь» передано групі в оренду на 25 років. Постановою Кабінету Міністрів³² під управління на 5 років передано ВАТ «Комсомольське рудоуправління» з правом групи на щорічну емісію акцій та їх викуп.

На сьогодні експерти визнають наявність беззаперечного контролю над бізнес-групою з боку її незмінного директора, нині народного депутата Володимира Бойка. Інформація про склад власників «ММК ім. Ілліча» дотепер є закритою.

Структура групи

Основою групи є Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча, що за потужністю посідає друге місце в країні після «Криворіжсталі». Проте за минулі роки до нього приєдналася така кількість підприємств, що за форматом він цілком може бути зарахований до бізнес-груп національного значення. Усередині групи переважає цехова побудова.

Базовим бізнесом групи є чорна металургія. У цій сфері групою створена вертикально-інтегрована структура — від видобутку залізної руди, виробництва коксу до реалізації готової металургійної продукції³³. Проте власних сировинних ресурсів групі не вистачає.

³⁰ <http://www.oligarh.net/?actually/11588/print>

³¹ Закон України «Про особливості приватизації пакета акцій, що належить державі у статутному фонді ТОВ «ММК ім. Ілліча», №2080 від 2 листопада 2000 р.

³² Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03. 2002 №231 «Про передачу в управління ВАТ «Маріупольський металургійний комбінат «Ім. Ілліча» 100 відсотків акцій ВАТ «Комсомольське рудоуправління», що є часткою статутного фонду ДАК «Укррудпром».

³³ <http://ukrrudprom.com/const/print.php?analytics/avk021106.html>

До важливих напрямків діяльності групи можна віднести агропромисловий комплекс, що складається з 70 агроцехів на Південному Сході України та в Криму. Група розглядає цей напрямок як перспективний (заява про намір побудувати великий свинарський комплекс у Донецькій області)³⁴.

З 2004 р. спостерігається активність групи у фінансовій сфері. Вона контролює кілька страхових компаній, має фінансові комунікації з великими банками країни. Крім того, до складу групи входить велика кількість найрізноманітніших об'єктів: «Уманьфермаш» (сільськогосподарське машинобудування), Завод з будівництва і ремонту суден, Управління громадського харчування з виробничими підприємствами, мережею магазинів і підприємств громадського харчування, мережа аптек та ін.

Група Дмитра Фірташа

Історія появи і власність

У 2006 р. до найбільших бізнес-груп країни додалася нова група, яку ми умовно називаємо за прізвищем головного власника «Групою Фірташа». Ім'я Дмитра Фірташа тривалий час було в тіні й вперше публічно пролунало при з'ясуванні складу реальних власників газотрейдерської компанії «РосУкрЕнерго» «РУЕ»³⁵. «РУЕ» відповідно до газового договору від 4 січня 2006 р. між Росією та Україною було надано монопольне право на постачання російського газу в Україну. Виявилось, що в її статутному фонді 45% належить українському бізнесмену Дмитрові Фірташу (російському «Газпрому» – 50%, іншому українському бізнесмену Іванові Фурсіну – 5% акцій). Хоча окремі експерти стверджують, що Фірташ усе ж є номінальним власником і в «РУЕ» представляє інтереси великого російського капіталу.

Склад групи

У ЗМІ з ім'ям Фірташа пов'язують цілу мережу підприємств в Україні, Естонії, Росії і Таджикистані. Група поки що не має чітких легальних меж, оскільки Фірташ керує своїми активами через номінальні структури. Крім того, група перебуває на стадії становлення й у деяких сферах української економіки тількино починає своє просування. Проте, незважаючи на це, за різноманітною інформацією в ЗМІ вже можна скласти уявлення про сферу її контролю в Україні.

Основним напрямком просування групи є паливно-енергетичний сектор України. У цьому секторі Фірташ діє через декілька структур. Через «РУЕ» він зайняв монопольні позиції в газовому секторі України й просувається у нафтовий бізнес. «РУЕ» почав закуповувати великі об'єми нафти в Росії та Україні для організації її переробки на базі Кременчуцького НПЗ. За оцінками, у резуль-

³⁴ <http://ukrrudprom.com./const/print.php?/news/ngbfdjkgkg061106.html>

³⁵ <http://korrespondent.net/main/152324>

таті таких дій «РУЕ» може дістати контроль над 20% ринку палива країни. 26 жовтня 2006 р. енерготрейдер Emfesz Kft, контрольований Фірташем, уклав угоду на постачання електроенергії з України на угорський ринок (понад третину обсягу українського експорту).

У ЗМІ з'явилася інформація про те, що Фірташ через німецьку RSJ Erste має контроль над такими стратегічними підприємствами країни, як «Кримський титан», «Кримсода» та «Рівнеазот»³⁶.

За висновками експертів, ініціатором дискусій про необхідність приватизації хімічних заводів у зв'язку з підвищенням цін на газ виступає «РУЕ». «РУЕ» прагне стати хімічним монополістом на території СНД³⁷.

Висновки:

1) Великий капітал в Україні виник і розвивався таким шляхом і у такому форматі, які визначили історичні умови в країні. Україна розпочала свій шлях постсоціалістичної трансформації, коли їй ще належало сформуванню свою державність. Це зумовило слабкий контроль над економікою з боку держави. Стара адміністративна еліта, що залишилася від колишнього СРСР, була нездатною забезпечити проведення системних економічних реформ. У результаті трансформаційні процеси в країні переважно проходили спонтанно, стихійно. А це не могло не призвести до значних деформацій. Постсоціалістична трансформація в Україні завершилася формуванням економіки олігархічного типу, де ринкові реформи не були завершені, а великий капітал виявився зрощеним із владою.

2) Після розпаду СРСР Україна переживала шок, що супроводжувався глибокою структурною кризою та значними інвестиційними ризиками. Тому на відміну від більшості країн із перехідною економікою, Україна розпочала постсоціалістичну трансформацію та відродження економіки самостійно, без масового залучення іноземного капіталу, що міг би привнести в країну позитивний світовий досвід ведення бізнесу. Формування приватного українського капіталу відбувалося в умовах виживання, і він не вельми вибагливо підходив до вибору засобів одержання прибутку. Джерелами первісного нагромадження капіталу стали рента й тіньові доходи. Тільки з розширенням присутності на світових ринках розпочався процес його швидкої цивілізації.

3) Великий український капітал національного рівня (перший ешелон) сформувався з тих нечисленних бізнес-груп, що спромоглися домогтися патронату вищої влади в країні. Це так звана «велика п'ятірка», до якої належать:

- Компанія «System Capital Management»;

³⁶ http://news.a.ua/?id=777&p=news_economic

³⁷ <http://diletant.com.ua/forum/tema.php?id=5316>

- Корпорація «Індустріальний союз Донбасу»;
- Група «Приват»;
- Корпорація «Інтерпайп»;
- Група «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча».

Останнім часом ще одна бізнес-група почала наближатися до «великої п'ятірки» – це умовно названа нами «група Фірташа».

4) Оцінка ситуації засвідчує, що в найближчі роки «велика п'ятірка» продовжуватиме відігравати провідну роль в українській економіці та політиці. Бізнес-групи, що входять до другого ешелону, навряд чи поповнять її склад. Для підтвердження такого висновку можна навести досить вагомні аргументи:

- Між бізнес-групами першого і другого ешелону існує надто великий розрив у розмірах активів (табл. 1.1). Якщо в середньому вартість активів, що припадають на 1 бізнес-групу першого ешелону, сягає близько 7,4 млрд дол, то цей показник для груп другого ешелону становить лише 1,8 млрд дол;

- З огляду на склад бізнес-груп другого ешелону, не слід очікувати їх об'єднання, достатнього для того, щоб увійти до «великої п'ятірки»;

- На цей час бізнес-групи мають обмежені можливості швидкого накопичення надходів за рахунок ренти й тінювих джерел;

- Приватизація перестає бути масштабним джерелом швидкого й «дешевого» накопичення активів великого капіталу. На кінець 2005 р. у державній і комунальній власності перебував 123041 об'єкт, загальна вартість основних фондів яких становила 625298 млн.грн або в розрахунку на 1 об'єкт лише 5,08 млн.грн. Ця величина буде ще меншою, якщо врахувати, що частина великих об'єктів заборонена до приватизації.

5) Проблематичним для України є поповнення складу великих бізнес-груп за рахунок транснаціональних компаній неукраїнського походження. Навіть за «помаранчевої» влади, що проголосила українську економіку відкритою, іноземний капітал входив у країну вибірково. Його приваблювала в основному фінансова сфера. Іноземний капітал усе ще відлякують високі ризики, наявні в українській економіці. Багато сфер для нього залишаються закритими в результаті монополізації українським капіталом та існування заборони на приватизацію.

2. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ВЕЛИКОГО КАПІТАЛУ З ВЛАДОЮ І СУСПІЛЬСТВОМ: ПЕРІОД «ОЛІГАРХІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

Дослідники процесу постсоціалістичної трансформації в Росії, що має чимало спільного з Україною, назвали його формат образно й досить точно — процес «олігархічної модернізації»³⁸. Під цим форматом розвитку обох країн після розпаду СРСР мається на увазі поява авторитарних політичних режимів і економік, інституціональну основу яких становили тісно пов'язані з владою потужні фінансово-промислові групи. Олігархічна модернізація сформувала певний тип взаємовідносин великого капіталу з владою і суспільством.

Проте на початку 2000-х років визначилася історична межа олігархічного способу модернізації. Він став відчутно перешкоджати розвитку громадянського суспільства й обмежувати чинники економічного зростання. В Росії цю історичну траєкторію розвитку було перервано реформами, що їх наполегливо почав здійснювати новий президент Володимир Путін. В Україні рубежем стала «помаранчева» революція, що ліквідувала режим президента Леоніда Кучми. Від цього часу обидві країни вступили в період проведення так званої «постолігархічної трансформації», метою якої була докорінна перебудова всієї системи взаємовідносин великого капіталу з владою і суспільством.

Для визначення напрямків і завдань нового етапу розвитку обох країн величезного значення набуває аналіз інституціональних основ колишньої системи олігархічної модернізації. Причому це має особливу актуальність для України. Після парламентських виборів у 2006 р. до влади прийшли представники великого капіталу і старої адміністрації часів президентства Кучми. В Україні стала реальністю небезпека «реставрації», як нині кажуть, «кучмізму», тобто всіх атрибутів старої системи взаємовідносин великого капіталу з владою і суспільством. Аналіз «допомаранчевого» періоду уможливить подальші оцінки ризиків для суспільства й економіки, пов'язаних із реставраційними процесами.

³⁸ http://www.strategie.ru/articleprint_453.html

2.1. «Олігархічна модернізація» в Україні: позитивна роль

Новітня історія України засвідчила, що олігархічна модернізація об'єктивно відіграла позитивну роль для країни під час катастрофічного розвитку подій після розпаду СРСР. Незважаючи на негативне ставлення до олігархів і олігархічного капіталу, більшість політиків і аналітиків усе ж визнають їхню позитивну роль у виведенні національної економіки з глибокої кризи та забезпеченні подальшого економічного зростання.

Енергія нового капіталу надала можливість подолати кризу й відродити економіку

Олігархічна модернізація, як стиснута пружина, дозволила за короткий історичний проміжок часу, за умов розпаду СРСР, держави, що була головним господарюючим суб'єктом, за мінімального припливу іноземного капіталу, відродити українську економіку. Тільки надзвичайна енергія й амбіційність молодого капіталу уможливила швидке освоєння світового ринку, і при колапсі внутрішнього ринку допомогла відроджувати виробництво в тих галузях, що могли бути переорієнтовані на експорт. Бізнес-групи максимально ефективно використовували ресурси й можливості, що надавала економіка. Як образно зазначив Віктор Пінчук, один із найбільших олігархів України, перші бізнесмени відновлювали українську економіку «по шматочках»³⁹.

Для олігархічної модернізації як системного явища характерний моносферний розвиток національної економіки, коли як рушійна сила економічного зростання виступає певна галузь, що працює на експорт. В Росії такою сферою став паливно-енергетичний комплекс. Локомотивом української економіки з цілковитим правом можна вважати чорну металургію, що є центром гірничо-металургійного комплексу країни. Історія її відродження добре ілюструє українську екстенсивну модель відновлювального зростання, використану олігархічними бізнес-групами.

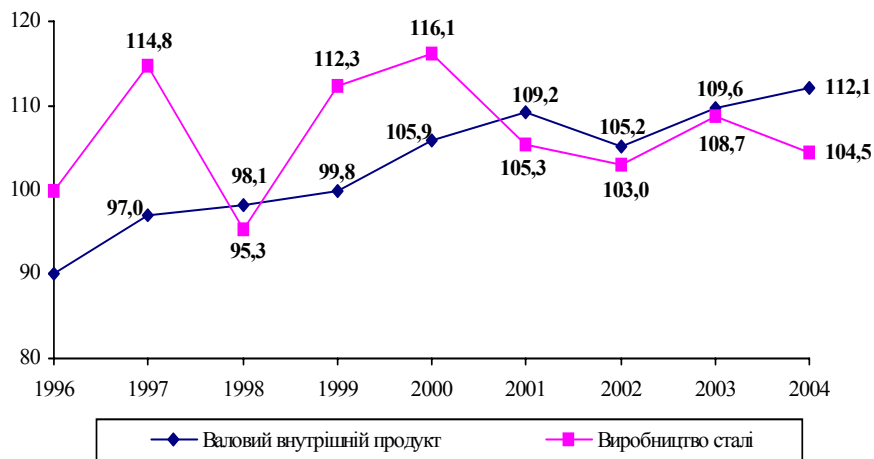
Українська чорна металургія⁴⁰, як і решта галузей, спочатку після розпаду СРСР зазнала стрімкого спаду. Виробництво сталі в 1995 р. становило від рівня передкризового 1990 р. усього 42,4% (середньорічний темп спаду — 11,5%). Проте вже в 1996 р. спад виробництва в галузі було припинено, а далі почалися високі темпи зростання (за винятком 1998 р.). За 1996-2000 рр. виробництво сталі збільшилося на 142,6% (середньорічне зростання — 8,5%) і склало до рівня 1990 р. уже 60,5%.

Олігархічні бізнес-групи почали наполегливо просувати металургійну продукцію на зовнішні ринки. Швидке поживлення металургійного виробництва

³⁹ <http://www.zn.ua/1000/1030/52113/>

⁴⁰ Дані НДЕІ при Міністерстві економіки України.

Рисунок 2.1. Порівняння динаміки валового внутрішнього продукту і виробництва сталі в 1995-2004 рр. (у % до попереднього року)⁴¹

стало можливим за рахунок введення в дію зупинених під час кризи виробничих об'єктів. Металургійні потужності, що дісталися в спадщину Україні, набагато перевершували потреби внутрішнього ринку країни.

Слідом за чорною металургією поживлення виробництва спочатку поширилося на безпосередньо пов'язані з нею галузі. Впродовж 1996-2000 рр. обсяги видобутку вугілля і виробництва залізної руди збільшилися більш ніж на 10%. Далі імпульси поживлення з'явилися у більш віддалених сферах — електроенергетиці, машинобудуванні, транспорті й т.д. Чорна металургія залишалася головним чинником відновлення економіки в Україні навіть до 2001 р. І тільки з 2001 р. внесок в економічне зростання почали робити інші галузі. Проте чорна металургія і зараз не втратила свого значення, і стан у ній продовжує позначатися на всій українській економіці.

Інтеграція у світову економіку

Україна, перебуваючи у складі СРСР, не мала самостійного виходу на світові ринки. У країні були відсутні відповідні структури в органах виконавчої влади, а також трейдерські компанії. Чинovníки і менеджери підприємств не опанували зовнішньоекономічної діяльності. Проте, вже в 1992 р. Україна самостійно вий-

⁴¹ Статистичний щорічник за 2003 рік. – К.: Видавництво «Консультант», 2004. – С.32, 125, 126, Статистичний щорічник за 2004 рік. – К.: Видавництво «Консультант», 2004. – С.30, 114, Статистичний бюлетень за 2005 р. К.: Держкомстат України. – С.19

шла з металургійною продукцією на світовий ринок. А в 2000 р. стала визнаною країною-експортером. Відтоді Україна входить до десятки найбільших металургійних виробників світу й у рейтингу країн-виробників у 2004 р. стало посідала 7 місце (попереду за рангом Китай, Японія, США, Росія, Південна Корея і Німеччина)⁴². У рейтингу країн – експортерів продукції чорної металургії за показником чистого експорту Україна займає п'яте місце (попереду за рангом Японія, Росія, ЄС25 і Китай)⁴³.

Експорт недорогоцінних металів і виробів з них перетворився на основну статтю українського експорту товарів⁴⁴:

Рік	\$млрд	Частка в експорті (%)
1996	4,2	36,2
2000	6,5	44,4
2004	13,05	40,0

Інвестиційна діяльність

Бізнес-групи розгорнули свою діяльність у секторі чорної металургії, що мав високий рівень фізичного зносу. Скорочення обсягів інвестицій у сектор чорної металургії спостерігалось вже у 80-х роках. До середини 90-х років експерти оцінювали рівень зносу виробничих потужностей у цьому секторі вже як критичний – 60% (у сталеплавильному виробництві – навіть до 70%)⁴⁵. Тому бізнес-групи змушені були для розширення виробництва проводити модернізацію виробничих активів металургійних підприємств.

Спочатку це були мінімізовані інвестиційні витрати на капітальний ремонт і часткову заміну найбільш критичних елементів у технологічному ланцюжку. В останні три роки бізнес-групи розпочали реалізацію масштабніших інвестиційних програм, коли здійснювалася технічна і технологічна модернізація (реконструкція доменних печей, заміна мартенів, впровадження конверторів, встановлення машин безупинного розливу сталі та ін.). В інвестиційних програмах передбачаються заходи для охорони праці робітників і довколишнього середовища.

⁴² <http://www.worldsteel.org/pictures/publicationfiles/WSIF06%20Final.pdf>

⁴³ <http://www.issb.co.uk/images/worldtop.jpg>

⁴⁴ Статистичний щорічник за 1995 рік. Київ, «Техніка», 1996. – С.355; Статистичний щорічник за 2000 рік. – К.: «Техніка», 2001. – С.281; Статистичний щорічник за 2004 рік. – К.: «Консультант», 2005. – С.275.

⁴⁵ Розвиток сектора чорної металургії в Україні. Аналітичний огляд. – К.: «Міленіум», 2004. – С.21.

За розрахунками, наданими експертами, впродовж 1995–2003 рр. у сектор чорної металургії (виробництво чавуна і сталі) було інвестовано \$2,09 млрд, або \$231,8 млн. щорічно (\$млн)⁴⁷ :

1995	2000	2001	2002	2003
246,2	210,4	229,8	225,5	331,1

Найбільш значимі інвестиційні програми реалізовували «SCM», «ІСД» та «Інтерпайп». Причому, починаючи з 2004 р., бізнес-групи активно залучають для реалізації інвестиційних проектів великі довгострокові кредити іноземних банків.

Внесення елементів світових/європейських стандартів у підприємницьку діяльність

Бізнес-групи розпочали свою діяльність у середовищі, для якого були характерні тіньова діяльність і високий рівень криміногенності (рекет, застосування силових методів, шахрайство та ін.). Вони подолали цю стадію і неухильно просуваються до світових/європейських стандартів підприємницької діяльності. Великий капітал почав набувати нового цивілізованого вигляду.

По-перше, це почало виявлятися у нових підходах до ведення бізнесу. Групи розпочали активне структурування об'єднань. Безформні об'єднання-конгломерати, що виникли під час досить хаотичного придбання активів, поступово перетворювалися на системний бізнес за обраними напрямками. У середині об'єднань виникають спеціалізовані управляючі компанії, що переходять до стратегічного управління розвитком бізнесу.

По-друге, прагнення максимально експлуатувати виробничі активи, що дісталися бізнес-групам, замінюється політикою, спрямованою на стратегічний розвиток бізнесу. У групах починають реалізовуватися програми з технічної і технологічної модернізації виробництва. Формується менеджмент, що дістав західну освіту і має досвід роботи в зарубіжних консультативних фірмах і компаніях.

По-третє, власники і топ-менеджери почали цілеспрямовано працювати над іміджем груп. Вони повідомляють про перехід до принципів публічного і прозорого ведення бізнесу. Бізнес-групи розширюють добродійну діяльність і меценатство. На підприємствах для персоналу передбачаються пакети соціальних послуг і пільг. Соціальні програми реалізуються на територіях розміщення підприємств.

2.2. «Олігархічна модернізація»: негативні наслідки

Межі олігархічної модернізації, передусім, пов'язані з її негативними наслідками, збільшення яких в Україні до 2004 р. призвело до загострення про-

⁴⁷ Там само. – С.78.

тиріч у суспільстві. Ці протиріччя набули такої сили і сягнули такої глибини, що призвели під час виборів нового президента України у 2004 р. до радикального способу їх подолання — «помаранчевої» революції.

Обмеження в розвитку

Історично, і це не пов'язано з будь-якими природними негативними рисами вітчизняного капіталу, українські бізнес-групи почали калькувати пострадянську структуру індустріальної економіки та її відсталий технологічний і технічний рівень. Причому олігархічна модернізація спонтанно призвела навіть до певного посилення позицій індустріального сектора. Наприклад, якщо в останні роки існування СРСР чорна металургія сприймалася як занепадаюча галузь української економіки, то в умовах самостійної України відбулася реанімація позиції чорної металургії як головної стратегічної галузі національної економіки. Як і за доби радянської індустріалізації, функціонування чорної металургії включно до 2004 р. перебувало під особливим патронатом влади.

Олігархічний капітал звик перебувати під патронатом влади і користуватися преференціями, що забезпечувало йому додаткову конкурентоспроможність на світових ринках. Він мав істотні пріоритети перед виробниками розвинених країн за ціновим параметром. Це досягалося за рахунок штучно підтримуваних за допомогою влади низьких витрат на виробництво всередині країни. В Україні сформувалися два найпотужніші лобі у приватному секторі — металургійне й автомобільне. За оцінками, лише за 2000-2003 роки податкові пільги у ці галузі становили: для автомобільної — 537,22 млн.грн, гірничо-металургійного комплексу — 112,8 млн.грн.⁴⁷

На думку російських експертів, олігархічний капітал є «антиінноватором»⁴⁸. Про це свідчить і українська історія функціонування олігархічного капіталу. Так, українські бізнес-групи, що монополізували сектор чорної металургії протягом понад 10 років, не змогли і не ставили за мету провести реструктуризацію галузі (аналогічні програми були реалізовані в розвинених країнах ще в 70-90-ті роки). Національні бізнес-групи не виявляли прагнення до проведення кардинальних змін у технології, оновлення продукції та нового будівництва, оскільки не були зацікавлені у великих витратах, розрахованих на тривалі терміни окупності. Україна — одна з небагатьох країн світу, що продовжує зберігати мартенівський спосіб виробництва сталі, що вже віджив своє. Нові технології — виробництво електросталі та безперервний розлив сталі в Україні поки що не розвиваються.

⁴⁷ Інвестгазета, №15, 12 апреля 2005. — С.8.

⁴⁸ <http://backend.kprf.ru:81/projects/economy/admin/12412.shtml>

Таблиця 2.2

Рівень технології виробництва сталі (частка технологій, у %) ⁴⁹

	Україна						Світ
	1995	1999	2000	2001	2002	2003	2003
<i>Технології виробництва сталі:</i>							
киснево-конверторний спосіб	42,7	47,6	46,3	50,5	48,2	48,9	63,3
мартенівський спосіб	51,6	48,3	49,6	45,6	47,7	46,9	3,6
виробництво електросталі	5,7	4,1	4,1	3,9	4,1	4,2	33,1
<i>Безперервний розлив сталі</i>	11,6	18,1	18,9	20,2	20,8	23,1	88,0

Джерело: <http://www.worldsteel.org>, дані НДЕІ при Міністерстві економіки України.

Технологічне відставання виявляється також у тому, що українські металовиробники продовжують зберігати в складі продукції чорної металургії значну частку заготовок і напівфабрикатів. У 2003 р. частка заготовок у прокатному виробництві України досягла 32,7% (у світі – 12–15%);

На металургійних підприємствах України значно нижчий рівень продуктивності праці, ніж у розвинених країнах. Незважаючи на те, що впродовж 1995-2003 років продуктивність праці в українській чорній металургії зросла на 156,8%, її рівень до показників країн ЄС становив 29,0%, Німеччини – 28,8%, Японії – 27,6%, Іспанії – 24,9%, Бразилії – 36,9%⁵⁰.

Історично олігархічний капітал почав формуватися у галузях, продукція яких мала попит на зовнішньому ринку. Основна частина виробленого в країні прокату йшла на експорт: 2000 р. – 84,4%, 2001 р. – 83,3%, 2002 р. – 84,6%, 2003 р. – 78,8%, 2004 р. – 69,1%⁵¹. Переважне розміщення великого капіталу у таких галузях створило надмірну залежність економічного зростання країни від експортної діяльності. Економічне зростання в Україні по суті не визначалося внутрішніми чинниками, а було прив'язане до кон'юнктури на зовнішніх ринках.

На думку експертів, що оцінювали економічний розвиток України і Росії⁵², функціонування великого капіталу в олігархічному форматі гальмує розвиток національних економік. Штучно підтримувана різнорентабельність діяльності призводить до гіпертрофованого розвитку експортоорієнтованих індустріальних і сировинних галузей, залишаючи без інвестиційних ресурсів решту економічного простору країни. Вибіркова утилітарна модернізація знижує інноваційний

⁴⁹ <http://www.worldsteel.org>, дані НДЕІ при Міністерстві економіки України.

⁵⁰ Дані НДЕІ при Міністерстві економіки України.

⁵¹ Розраховано за даними Steel Statistical Yearbook 2005.

⁵² <http://backend.kprf.ru:81/projects/economy/admin/12412.shtml>

потенціал економіки. А це створює реальний ризик блокування модернізації національної економіки в глобальному контексті⁵³.

Надмірна залежність великого капіталу від влади

Історія кожної з потужних бізнес-груп обов'язково містить епізоди її тісних персональних взаємовідносин з владою. Їхні злети й падіння безпосередньо корелюються зі змінами відносин до них з боку влади.

*Компанія «System Capital Management» («SCM»)*⁵⁴.

У складі Донецької регіональної групи «SCM» перебувала спочатку під патронатом губернатора Донецької області Володимира Щербаня. За інформацією ЗМІ, після відставки в 1996 р. з посади губернатора Донецької області Щербаня, тодішній президент Леонід Кучма обрав як політичну опору в регіоні команду молодого бізнесмена Ріната Ахметова. Спостерігачі вважають, що саме Ахметов ініціював висунання на посаду губернатора області Віктора Януковича. Янукович активно продовжував патрунувати «SCM» й після того, як став у листопаді 2002 року прем'єр-міністром України. У цей період «SCM» досягла найвищого зльоту у своєму розвитку.

*Корпорація «Індустріальний союз Донбасу» («ІСД»)*⁵⁵.

Як уже згадувалося вище, на початковому етапі⁵⁶ підтримку бізнесу «ІСД» у рамках Донецької регіональної групи надавав губернатор Володимир Щербань. Проте надмірні політичні амбіції останнього (претензії на посаду президента) спричинили невдоволення чинного тоді президента Кучми, і його указом у липні 1996 р. Щербаня було відправлено у відставку. Паралельно під патронатом прем'єр-міністра Павла Лазаренка компанія «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ), очолювана майбутнім лідером БЮТ Юлією Тимошенко, зайняла місце головного газотрейдера регіону. Звісно, від газового бізнесу була відсторонена «ІСД».

Внаслідок група «ІСД» опинилася на достатньо віддаленій орбіті від президента Кучми і прем'єр-міністра Януковича. Відсутність безпосереднього виходу на представників вищої влади країни помітно зменшувало її конкурентоспроможність. Тому основна увага бізнес-група стала приділяти просуванню свого представника у вищі ешелони влади.

За висновками спостерігачів, між власниками «ІСД» Тарутою і Гайдуком від самого початку існує своєрідний розподіл функцій. Тарута переважно зай-

⁵³ Там само.

⁵⁴ <http://www.scm.com.ua/index.php?page=4&1=2>

⁵⁵ <http://www.isd.com.ua>, <http://sprava.civicua.org/business.html>, http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/1/19/37762.html

⁵⁶ http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/print_article/28/0120054633.html

мається розвитком бізнесу, Гайдук більше уваги приділяє просуванню у владу. При президенті Кучмі в 2001-2002 рр. він був міністром палива і енергетики, у 2002-2003 рр. – віце-прем'єр-міністром цього напрямку.

*Група «Приват» («Приват»)*⁵⁷

«Приватбанк» на початку своєї діяльності мав тісні зв'язки з губернатором Дніпропетровської області Павлом Лазаренком (1994 р.). Останній продовжував патрунувати банк і після того, як зайняв спочатку посаду першого віце-прем'єр-міністра (1995 р.), а згодом посаду прем'єр-міністра (травень 1996р. – липень 1997р.). Наближеність банку до однієї з найвищих осіб у регіоні, а згодом у виконавчій владі країни забезпечила швидке збільшення масштабів групи. Проте відставка Лазаренка, його від'їзд з країни, а далі й суд обірвали зв'язок групи «Приват» з вищими ешелонами влади. Ворожа позиція президента Кучми до Лазаренка автоматично поширилася на керівництво «Приватбанку». Проте в 1997-1999 рр. колишній голова правління банку Сергій Тигітко стає віце-прем'єр-міністром, і це якоюсь мірою убезпечило позиції групи.

*Корпорація «Інтерпайп» («Інтерпайп»)*⁵⁸.

За твердженнями ЗМІ⁵⁹, патронат влади відіграв визначальну роль у розвитку групи «Інтерпайп». Спочатку на регіональному рівні її патрунував тодішній губернатор, а в подальшому прем'єр-міністр Павло Лазаренко. В останні роки до «помаранчевої» революції група перебувала під патронатом самого президента Леоніда Кучми. Відтоді функціонування групи почало підтримуватися, фактично, усією державною машиною. Обов'язковими питаннями зовнішньої політики країни стали питання забезпечення квот на торгівлю трубами, адресно працювали механізми приватизації та передачі під управління державного майна. Група одна з перших почала користуватися великими кредитами зарубіжних банків.

Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча («ММК ім. Ілліча»).

Бізнес-група завжди мала підтримку центральної влади⁶⁰. Постійну підтримку влади Володимир Бойко мав як представник «червоного директорату» у стратегічно важливій для країни галузі – чорній металургії. Як аргумент для досягнення своїх корпоративних цілей група широко використовує збережену в країні традиційну увагу до інтересів трудового колективу. Патронат влади група має як носій значних електоральних можливостей. До сфери її контролю відноситься м. Маріуполь.

Таким чином, патронат влади в період президентства Кучми був життєво необхідною умовою існування і процвітання бізнес-груп. Втрата патрона-

⁵⁷ <http://sprava.civicua.org/business.html>.

⁵⁸ <http://baza.proua.com/g/24>

⁵⁹ <http://tema.in.ua/article/?id=337>, <http://www.realnest.com.ua/information/articles/436>

⁶⁰ <http://ukrrudprom.com/const/print.php?analytics/avk021106.html>

ту призводила до їх економічної смерті. Про це переконливо засвідчує історія таких свого часу потужних бізнес-груп країни як група російського підприємця Костянтина Григоришина і Група «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ), очолювана Юлією Тимошенко. Причиною руйнації групи Григоришина був його конфлікт із партнерами з провладної партії СДПУ(о). ЄЕСУ піддалася нападкам тому, що її головний патрон Павло Лазаренко намагався суперничати з президентом Кучмою у політичному й економічному впливі у країні.

Олігархічний характер патронату влади

Економічна політика будь-якої країни завжди будується на виборі тих або інших стратегічних пріоритетів у розвитку національних економік. Ці пріоритети досить часто підтримуються з боку влади за допомогою різноманітних інструментів, що містять податкові пільги, дотації, державні інвестиції та ін. Проте на відміну від підходів, за яких за допомогою різноманітних способів державної підтримки вирішуються стратегічні завдання суспільства, олігархічний патронат в Україні становив систему підтримки обраних (наближених до влади) бізнес-груп.

Патронат поширювався тільки на пов'язані з владою бізнес-групи, що у свою чергу надавали їй фінансову й політичну підтримку. Цей зв'язок влади і бізнес-груп мав, як правило, неофіційний характер і являв собою систему персональних взаємовідносин окремих представників влади і великого капіталу.

В Україні на центральному місці в цій системі взаємовідносин з великим капіталом перебував президент Кучма. Ясна річ, інші вищі чиновники також грали певну роль у забезпеченні патронату великому капіталу, проте, у кінцевому рахунку, все визначалося особистими рішеннями президента Кучми. Саме президент диригував розподілом великих об'єктів у процесі приватизації, з яких формувалися активи потужних бізнес-груп. За його рішенням відбувався допуск їх до бюджетних і сировинних ресурсів, а також встановлення для них вибіркового пільг і преференцій. Його роль була визначальною в забезпеченні захисту патронованих бізнес-груп від тиску конкуренції. Посада президента надавала йому можливість обмежувати проникнення іноземного капіталу в сфері інтересів великого українського капіталу.

Особливо наочно патронат влади виявився в процесі проведення приватизації та неприватизаційного розподілу майна. Саме в результаті владної підтримки обрані бізнес-групи змогли одержати у свою власність стратегічні підприємства країни.

**Поповнення складу головних бізнес-груп
у процесі приватизації в 2003-2004 рр.⁶¹**

Назва об'єкта	Покупець або хто контролює нині
2003 р.	
ВАТ "Краснодонвугілля"	"SCM"
ВАТ "Комсомолец Донбасу"	"SCM"
ВАТ "Алчевський металургійний комбінат"	"ІСД"
ВАТ "Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського"	"ІСД" із наступним перепродажем групі "Приват"
ВАТ "Комінмет"	"Приват"
ВАТ "Нікопольський завод феросплавів"	"Інтерпайп"
ВАТ "Запорізький алюмінієвий комбінат"	"Інтерпайп" і Суал-холдинг (Росія)
2004 р.	
ВАТ "Криворіжсталь"	"SCM", "Інтерпайп"
ДХК "Павлоградвугілля"	"SCM"
Підприємства ДАК "Укррудпром": ВАТ "Центральний ГЗК" ВАТ "Північний ГЗК" ВАТ "Інгулецький ГЗК" ГЗК "Суша Балка"	"SCM" "SCM" "Смарт-груп" "Приват"
ВАТ "Південний ГЗК" ВАТ "Криворізький залізорудний комбінат" ВАТ "Докучаєвський філософоломітний комбінат"	"Приват" "Приват" "SCM"
ВАТ "Промислово-виробниче підприємство "Кривбасвухпром" ВАТ "Новотроїцьке рудоуправління"	"SCM" "SCM"
ВАТ "Дніпровський металургійний комбінат ім. Дзержинського"	ІСД

Джерело: http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/print_article/30/0320054662.html

Приватизація проводилася «адресно» й забезпечувала для обраних інвесторів купівлю підприємств за найнижчою ціною. З цією метою використовувався спосіб продажу державних об'єктів «промисловим інвесторам», за якого встановлювалися спеціальні кваліфікаційні вимоги до покупців. Ці вимоги стали пристосовуватися під конкретного інвестора. Отож завдяки цьому легко було позбутися небажаних претендентів. Часто за рахунок такого механізму вдавалося обмежити коло претендентів одним покупцем, що викупував об'єкт за запропонованою ним ціною.

⁶¹ http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/print_article/30/0320054662.html

Наведемо три приклади найрезонансніших продажів стратегічних об'єктів, під час яких здійснювалося відверте маніпулювання механізмом встановлення кваліфікаційних вимог до інвестора.

ВАТ «Криворіжсталь»⁶² (2004 р.) – у конкурсі виявили бажання взяти участь консорціум двох світових металургійних трейдерів LNM Holdings – U.S. Steel, найбільші російські металургійні холдинги «Северосталь» і «Євразхолдинг», українські компанії – консорціум «Інвестиційно-металургійний союз», створений підконтрольними «SCM» та «Інтерпайпу» компаніями, а також «Індустріальна група», створена компаніями, підконтрольними «ІСД». Для того, щоб відсіяти сильних конкурентів, була встановлена специфічна умова допуску покупців до конкурсу – наявність в Україні прибуткового виробництва коксу в обсязі не менше 1 млн.т на рік протягом останніх 3 років. Цій умові відповідав у повному обсязі лише «Інвестиційно-металургійний союз», що й став переможцем. Ціна купівлі комбінату, запропонована консорціумом, становила трохи більше \$800 млн. (російські інвестори ладні були запропонувати \$1,2 млрд.).

ДАК «Укррудпром»⁶³ (2004 р.) – його приватизація здійснювалася на основі спеціального Закону «Про особливості приватизації підприємств Державної акціонерної компанії «Укррудпром», прийнятого Верховної Радою в 2003 р. Закон запровадив критерій, що обмежив вільний доступ інвесторів до приватизації компанії. Відповідно до закону надавалися переваги для інвесторів, що вже мали у власності пакети акцій підприємств компанії розміром понад 25%. Автоматично це призвело до прямого закріплення основної частини підприємств «Укррудпрому» за трьома бізнес-групами – Компанією «SCM», групою «Приват» і ТОВ «Смарт-груп».

ВАТ «Нікопольський завод феросплавів»⁶⁴ (НЗФ, 2003 р.) – 26 травня 2003 р. відбувся конкурс з продажу 25% акцій НЗФ. Про бажання взяти участь у ньому заявили Челябінський електрометалургійний комбінат, «Ковальські феросплави», Стахановський і Запорізький заводи феросплавів, ТОВ «Промінмет», «Приватбанк», Орджонікідзевський ГЗК, Консорціум «Придніпров'я» (підконтрольний «Інтерпайпу»). Для інвесторів було встановлено такий критерій – «наявність ефективного досвіду управління потужним феросплавним підприємством». Цьому критерію відповідав єдиний претендент – Консорціум «Придніпров'я», оскільки під його управлінням перебував з 1999 р. державний пакет акцій НЗФ розміром 25%. Запропонований пакет акцій було викуплено Консорціумом за 205 млн.грн. При цьому переможець одержав додаткове право на

⁶² Деловая столица. – К., 2004 – 05.07. – С.14 та 21.06. – С.15

⁶³ <http://www.pravda.com.ua/news/2007/2/18/54633.htm>

⁶⁴ <http://www.nzf-yes.net>

управління державним пакетом акцій 25% + 1 акція з його наступним викупом. 15 серпня 2003 р. Консорціум «Придніпров'я» викупив і цей останній пакет акцій заводу за 410 млн.грн.

Наближені до влади бізнес-групи широко застосовували неприватизаційні методи придбання прав власності на державні об'єкти. Це виключало конкуренцію і знижувало вартість придбання прав власності. Кілька таких акцій провів власник групи «Інтерпайп» Віктор Пінчук.

Перша акція пов'язана зі створенням, так званої, «пустушки» з Нікопольського південно-трубного заводу⁶⁵. У 1999 р. рішенням Кабінету Міністрів України була проведена реструктуризація заводу, внаслідок якої увесь виробничий комплекс найбільшого державного підприємства країни було розподілено між 16 закритими акціонерними товариствами, частина з яких належала компаніям, пов'язаним з «Інтерпайпом». Завод припинив виробничу діяльність, а приватні компанії одержали можливість використовувати виробничі потужності державного підприємства без затрат інвестиційних коштів.

Друга акція відбулася 2004 р., коли власник «Інтерпайпу» Віктор Пінчук домігся дозволу Кабінету Міністрів України на проведення додаткової емісії акцій в «Укрсоцбанку». Це дало змогу пов'язаним з «Інтерпайпом» компаніям дістати цілковитий контроль над банком.

Третю акцію здійснено щодо державної страхової компанії «Оранта». Тут також було застосовано процедуру додаткової емісії акцій, які викупили приватні компанії, пов'язані з «Інтерпайпом».

Додаткова емісія акцій дозволила без приватизації перетворити державні фінансові організації на приватні компанії.

У період президентства Кучми під особливим патронатом перебували металургійні бізнес-групи. Над цим сектором і пов'язаними з ним галузями влада створила своєрідну «парасольку» з системи пільг, державної підтримки та преференцій. Досить їх перелічити, щоб одержати переконливі докази цьому.

Величезну роль для виведення чорної металургії з глибокої фінансової кризи відіграв Економічний експеримент, проведений у 1999—2001 роки для підприємств гірничо—металургійного комплексу. Режим Експерименту передбачав списання і реструктуризацію боргів по платежах у бюджет і спеціальні фонди, а також встановлення зниженої ставки оподаткування. Усе це дозволило запобігти банкрутству металургійних і пов'язаних з ними підприємств. За експертними оцінками, бюджет недоодержав за роки Експерименту близько 2,7 млрд грн.⁶⁶

⁶⁵ <http://www.ukrudprom.com>

⁶⁶ Розвиток чорної металургії в Україні / В надзаг.: Світовий банк. – К.: «Міленіум», 2004. – С.89.

Влада надавала державну підтримку збитковим галузям, що були необхідні для нормальної роботи металургійних підприємств. Особливо вагомі дотації призначалися для вугільної промисловості, що уможлиблювало утримувати ціни на вугілля на низькому рівні та компенсувати збитки шахт за рахунок бюджету. Державна підтримка, передбачена бюджетом, у вугільну промисловість постійно збільшувалася (млрд грн.):

1995	2000	2001	2002	2003
246,2	210,4	229,8	225,5	331,1

У цій справі свою роль відігравали також режими спеціальних економічних зон (СЕЗ) і територій пріоритетного розвитку (ТПР), що були запроваджені в країні з 1992 р. Для цих зон передбачалися надзвичайно пільгові умови щодо оподаткування прибутку й експортно-імпортних операцій. Це відразу привернуло увагу українських компаній. Незважаючи на те, що СЕЗ і ТПР створювалися для залучення іноземного капіталу, у загальному обсязі інвестицій до 2005 р., коли їх відмінив уряд Юлії Тимошенко, частка іноземного капіталу становила усього 26,5%⁶⁷. Режим СЕЗ і ТПР став широко використовуватися українським капіталом для несплати податків. Недарма їх стали називати «чорними дірами бюджету»⁶⁸.

В інтересах наближених бізнес-груп влада іноді навіть жертвувала міжнародним іміджем країни. Показовим щодо цього є запровадження з 2003 р. високого мита в розмірі 30 EUR за 1 т брухту чорних металів, що ввозилися⁶⁹, — основного компонента для металургійного виробництва. Запровадження мита було кваліфіковано ЄС і СОТ як порушення принципів вільної торгівлі. Це рішення впродовж усіх наступних років перешкоджало Україні одержати статус країни з ринковою економікою.

Олігархічний патронат влади призвів до критичної ситуації в сфері взаємовідносин великого капіталу з іншим бізнесом. Монопольні позиції олігархічних бізнес-груп чинили тиск на середній і малий бізнес країни. Великий капітал монополізував усі дохідні види діяльності й закривав до них доступ не лише для іноземного, а й для решти українського капіталу. Державна підтримка приватного капіталу обмежувалася тільки тими галузями, у яких був зацікавлений великий капітал. Програми підтримки малого бізнесу, фак-

⁶⁷ Інвестгазета, №37, 19 вересня 2006. — С.2

⁶⁸ Бізнес, №45, 6 листопада 2006. — С.32–39

⁶⁹ Закон України від 24.10.2002 р. №216-IV «Про вивізні (експортні) мито на відходи та брухт чорних металів».

тично, були згорнуті. Із системи державної підтримки було виключено й середній бізнес.

Монополізація партій і мас-медіа країни

Наприкінці 90-х років у системі взаємовідносин «великий капітал — влада» значну роль почали відігравати партійні та мас-медійні ресурси, що належали бізнес-групам. Партійна (електоральна) та мас-медійна підтримка з інструментів громадянського суспільства перетворилися на своєрідний товар, в обмін на який бізнес-групи одержували патронат влади, пільги й преференції.

Таблиця 2.4

Найбільші політичні партії, сформовані бізнес-групами⁷⁰

Регіональна група	Назва партії, керівник	Рік створення	Члени (тис. осіб)	Представництво у Верховній Раді IV скликання
Донецька	Партія регіонів В. Янукович	1997 р., перереєстрована у 2001 р.	560	Фракція Регіони України — 43 особи, група "Європейський вибір" — 20 осіб
Київська	СДПУ (о) В. Медведчук	1990 р., перереєстрована в 1996 р.	353	Фракція СДПУ (о) — 37 осіб
Дніпропетровська	Трудова Україна С. Тигіпко, А. Деркач	2000 р.	20,2	Фракція "Трудова Україна" — 43 особи

Джерело: Розвиток чорної металургії в Україні / В надзаг.: Світовий банк. — К.: «Міленіум», 2004. — С.86.

В Україні процес масового створення політичних партій бізнес-групами розпочався в 1998 р. у період підготовки до виборів у парламент. Наявність партії в цей період стала розглядатися бізнес-групами як необхідний атрибут. Саме в цей період експерти і спостерігачі заговорили про процес приватизації політичних партій у країні. Напередодні виборів було зареєстровано 56 політичних партій, 47 із них взяли участь у виборчій кампанії⁷¹. Переважна більшість з них виступила на боці влади.

Практика виборів показала великому капіталу значення ЗМІ у боротьбі за електорат. У подальші роки бізнес-групи почали скуповувати існуючі й створювати нові ЗМІ.

⁷⁰ Розвиток чорної металургії в Україні / В надзаг.: Світовий банк. — К.: «Міленіум», 2004. — С.86.

⁷¹ Кость Бондаренко. В ожидании часа «X». Политические партии за год до начала выборного марафона// Львовская газета, 2000, №201 (645)

Контроль великого капіталу над медіа ресурсами⁷²

№ п/п	Бізнес-групи	Медіа ресурси
1.	"SCM"	Центральна телекомпанія ЗАТ "Україна", Видавнична група "Сьогодні", ряд газет регіонального значення
2.	"ІСД"	Центральний телеканал "НТН", Інтернет-видання Forum, Proua, Ugnk.
3.	"Приват"	Корпорація "Інформаційні системи України"
4.	"Інтерпайп"	Центральні телеканали ICTV, СТБ, Новий канал, М1, Газета "Факты"
5.	"ММК ім. Ілліча"	Регіональна телекомпанія "Маріупольське міське телебачення", газети "Ильичевец" і "Донецкий кряж"
6.	Група Фірташа	Центральні телеканали К-1 і К-2, Мегаспорт
7.	"Укрпромінвест"	Центральний телеканал "5 канал", ІА "Експрес-інформ"

Джерело: Бізнес, №39, 2005 – С.90.

Блокування соціальних програм і поглиблення диференціації доходів

Для України періоду президента Кучми став характерним перерозподіл державних фінансових ресурсів на користь олігархічного капіталу за рахунок обмеження соціальних програм для населення. В останні роки існування режиму Кучми стало очевидним критичне відставання країни у реалізації важливих соціальних реформ – пенсійної системи, системи охорони здоров'я та освіти. Держава фактично стала нездатною виконувати свою соціальну функцію – підтримку найуразливіших прошарків населення. Виступаючи в 2000 р. на конференції «Україна на порозі ХХІ сторіччя: уроки реформ і стратегії розвитку», сам президент Кучма підкреслив: «Формула, що була визначена вже на старті реформ і підтримувалася на всі подальші роки – спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань – виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре знайомого: реформи за рахунок соціальних показників»⁷³.

Для країн з олігархічним капіталом характерною є глибока соціальна полярильність у суспільстві: накопичення впродовж короткого терміну величезних багатств у невеличкого прошарку людей відбувається на тлі низького загального життєвого рівня населення⁷⁴.

⁷² Бізнес, №39, 2005 – С.90.

⁷³ <http://www.infoukes.com/ukremb/pr001122bu.shtml>

⁷⁴ <http://www.zn.kiev.ua/ie/print/45436/>

У 2004 р. до рейтингу найбагатших людей країн Східної Європи польський часопис «Wprost»⁷⁵ включив 5 українських олігархів.

Ринат Ахметов ("SCM")	3,5
Віктор Пінчук ("Интерпайп")	2,5
Ігор Коломойський ("Приват")	2,2
Сергій Тарута ("ІСД")	1,9
Олександр Ярославський ("УкрСиббанк")	0,85

Троє з них – Ахметов, Пінчук і Тарута – увійшли також до рейтингу найбагатших людей світу, представленого американським часописом «Forbes».

В Україні на тлі високих темпів економічного зростання, що розпочалося з 2000 р., частка населення з середньодушовими грошовими витратами нижче прожиткового мінімуму залишалася надзвичайно високою⁷⁶ : 2000 р. – 87,9%, 2003 р. – 83,9% і 2004 р. – 73,8%.

Висновки

1) Історичні умови, що склалися в Україні після розпаду СРСР, справили значний вплив на перебіг процесу постсоціалістичної трансформації. Цей процес, як і в Росії, відбувався у форматі, так званої, олігархічної модернізації. Він тривав в історії країни певний період і відіграв величезну роль у становленні інституціональних основ політичного режиму, всієї соціально-економічної системи.

2) Періоду олігархічної модернізації відповідає специфічна система взаємовідносин «великий капітал – влада – суспільство». Між владою і нечисленними потужними бізнес-групами налагодилися сталі персоніфіковані зв'язки, основною метою яких було одержання ренти. В її утворенні значну роль відігравали пільги і преференції, надані владою, а також допуск до державних активів і ресурсів. Рентоорієнтована за своїм характером економіка не могла функціонувати без наявності єдиного центру керування, що був покликаний здійснювати розподільні функції. Таким центром у країні став президент Кучма та його авторитарна політична система.

3) Забезпечення ренти для великого капіталу здійснювалося за рахунок перерозподілу частини прибутку, створеного в інших сферах економіки, і скорочення видатків держави на соціальні цілі. Такий режим існування економіки і суспільства має скоріше екстремальний характер. Він може існувати й бути терпимим для суспільства та решти бізнесу тільки в критичних ситуаціях. Наприклад, за таких умов, коли перед Україною постала жорстка історична альтернатива – подолання кризи чи настання економічної і соціальної катастрофи. Тільки-

⁷⁵ <http://najbogatsieuropejczycy.wprost.pl/>

⁷⁶ Статистичний щорічник України за 2004 рік, К.: «Консультант», 2005. – С.433.

но критичність ситуації минає, суспільство й решта бізнесу не можуть далі миритися з подібною системою взаємовідносин.

4) Олігархічна модернізація на певному етапі розвитку України відіграла позитивну роль. Вона властивими їй засобами вирішила завдання виведення країни з глибокої структурної кризи. Проте збереження основних елементів олігархічної моделі виявилось несумісним з новим етапом економічного зростання:

- Монопольні позиції великого українського капіталу знижували рівень внутрішньої конкуренції та помітно уповільнювали темпи технологічної і технічної модернізації, оскільки перешкоджали проникненню в галузі більш продуктивного іноземного капіталу;

- Обмеженість інвестиційних ресурсів, нестача сучасного технологічного досвіду та менеджменту у великого українського капіталу призводили до того, що в національній економіці посилювалися процеси реіндустріалізації;

- Конкурентоспроможність великого українського капіталу значною мірою забезпечувалася за рахунок пільгових умов, що надавав йому патронат влади;

- Функціонування капіталу відтворювало тіньові механізми одержання доходів і підтримувало корумповані схеми;

- Властива капіталу замкнутість корпоративних інтересів перешкоджала усвідомленню ним своєї відповідальності перед суспільством;

5) В останні роки перед «помаранчевою» революцією почали виразно виявлятися ознаки структурної кризи в країні. У суспільстві постала потужна опозиція авторитарному режиму президента Кучми. Серед населення зростало роздратування щодо великих бізнес-груп, що нагромадили в стислі терміни надприбутки за рахунок відвертих преференцій з боку влади. Решта бізнесу болісно ставилася до переваг, які було надано великому капіталу. З'явився значний прошарок самодостатніх людей. Україна опинилася перед новим історичним викликом — необхідністю проведення чергового етапу структурної трансформації, завданням якого була зміна інституціональних основ економіки, що сформувалася на етапі олігархічної модернізації.

6) Нові виклики відчув на собі й сам великий капітал. Наш аналіз засвідчив, що великий капітал в останні роки існування режиму Кучми уже ступив на шлях позитивної трансформації. Бізнес-групи, пов'язані з чорною металургією, функціонуючи на світовому ринку, завжди відчували на собі тиск вимог з боку західних партнерів. Саме цей тиск стимулював бізнес-групи до переходу на стандарти цивілізованого ведення підприємницької діяльності (структурований бізнес, прозорість і публічність діяльності, детінізація доходів, екологічні вимоги, соціальні послуги та ін.). Розширюючи свою присутність на світовому ринку, великий український капітал потрапив у жорсткі умови конкуренції. Світовий

ринок почав висувати підвищені вимоги до якості української продукції. Це змусило бізнес-групи перейти до активної модернізації виробництва.

7) На певному етапі потужні бізнес-групи почали переростати олігархічну систему взаємозв'язку влади і великого капіталу. Авторитарний режим став обмежувати їхню підприємницьку діяльність. Збільшення потужності бізнес-груп та активна діяльність на світових ринках робили їх менш залежними від прийняття рішень з боку української влади. Збереження «ручного» розподілу державних активів під час приватизації, а також сировинних і енергетичних ресурсів завдавало шкоди тимчасовим аутсайдерам. Патронат влади ставив бізнес-групи у нерівні конкурентні умови.

3. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ВЕЛИКОГО КАПІТАЛУ З ВЛАДОЮ І СУСПІЛЬСТВОМ: «ПОМАРАНЧЕВИЙ» ПЕРІОД

Безпосереднім поштовхом, що викликав політичну активність населення, яка переросла у «помаранчеву» революцію, стали вибори нового Президента України в 2004 р. У результаті першого туру президентських виборів з усіх численних претендентів залишилися два кандидати:

Віктор Ющенко – прибічник західних цінностей, ліберальної економіки, супротивник існуючого авторитарного режиму.

Віктор Янукович – ставленик великого капіталу, прибічник методів авторитарної влади, супротивник досягнення балансу сил «Схід – Захід».

На цих президентських виборах уперше мова йшла не стільки про порівняння особистих якостей конкретних персон, скільки про підтримку того чи іншого стратегічного напрямку подальшого розвитку країни. Необхідність такого вибору вперше постала й перед представниками великого капіталу.

Під час «помаранчевої» революції сталося політичне розшарування «великої п'ятірки». Причому вибір того чи іншого кандидата відбувся на основі різноманітних мотивів – від суто корпоративних інтересів у досягненні патронату влади до розуміння необхідності кардинальних змін у країні.

Компанія «SCM» (Рінат Ахметов) підтримала Януковича, оскільки вона свого часу просувала його до влади, і він залишався для неї персональним політичним патроном. Крім того, передвиборні заяви кандидата в президенти Віктора Ющенка містили певні ризики для бізнес-груп, наближених до вищих осіб старої влади. Саме ці моменти стали головними для політичного позиціонування групи.

Інші «донецькі» бізнес-групи – «ІСД» (Сергій Тарута і Віталій Гайдук) та «ММК ім. Ілліча» (Володимир Бойко) підтримали Ющенка з певних причин. По-перше, їх не влаштовував авторитарний режим Кучми й вони очікували від Ющенка системних позитивних змін у країні. По-друге, «SCM» для них був безпосереднім ринковим конкурентом у металургійному бізнесі.

Приєднання до «помаранчевих» бізнес-групи «Приват» було скоріш не політичним, а корпоративним вибором, оскільки група не могла очікувати патро-

нату з боку Януковича. Група поки що демонструє пасивність щодо стратегічних питань розвитку країни.

Група «Інтерпайп» під час виборів президента тримала нейтралітет через особисті обставини її власника Віктора Пінчука, що є зятем президента Кучми. Хоча, судячи з його подальших дій і висловлювань, він був за вибір стратегії розвитку країни, що втілював у собі кандидат у президенти Ющенко.

Після перемоги на виборах Віктора Ющенка до влади прийшла нова команда його прибічників, що поставила перед собою невідкладну політичну мету – ліквідувати авторитарний режим президента Кучми та його негативні наслідки. Разом з ліквідацією старого режиму автоматично розпочався процес кардинальної зміни всієї системи взаємовідносин «великий капітал – влада – суспільство». Команда нового президента Ющенка заповзялася вирішувати воістину історичне завдання – проведення масштабної постолігархічної трансформації в країні.

3.1. Радикалізм першого післяреволюційного уряду Юлії Тимошенко

23 січня новий президент Віктор Ющенко прийняв присягу. 4 лютого Верховна Рада затвердила прем'єр-міністром Юлію Тимошенко, яскравого лідера «помаранчевої» революції. Цього ж дня було сформовано склад першого пореволюційного уряду. До нього ввійшли соратники Ющенка по опозиції, які свідомо об'єднали зусилля у боротьбі проти авторитарного режиму Леоніда Кучми.

Період перебування у владі першого пореволюційного уряду Юлії Тимошенко вирізнявся підвищеним радикалізмом. З одного боку, цього об'єктивно вимагали умови післяреволюційного періоду. На долю урядової команди Тимошенко випало вирішення невідкладних завдань щодо розчищення поля для нової влади. Необхідно було провести ліквідацію існуючої політичної системи й нейтралізувати підтримку старого режиму з боку олігархічних бізнес-груп. З іншого боку, підвищений радикалізм першого уряду був зумовлений і суто суб'єктивними чинниками. Команда Президента Ющенка прийшла до влади, розпалена революцією та тривалою опозиційною боротьбою, під час якої окремі її члени потрапили персонально під удари старого режиму (політичні переслідування і знищення бізнесу). Свою роль відіграли також особистісні якості прем'єр-міністра Тимошенко. Як засвідчила її подальша поведінка, вона виявила схильність до загострення конфліктів і застосування різноманітних засобів тиску на опонентів. У цілому характер її політики можна визначити як радикальний дирижізм.

Перебудова політичної і економічної системи під впливом революційної атмосфери відразу набула яскраво вираженого забарвлення боротьби за «справедливість». Причому великий капітал у цьому процесі опинився в ролі своєрідного «ворога». Особливо наочно це виявилось у головних напрямках політики

уряду Тимошенко – в реалізації соціальних зобов'язань, узятих на себе новим президентом Ющенком, і ревізії прав власності на приватизовані за старої влади державні об'єкти, так званої, реприватизації.

Зміна пріоритетів урядової політики

«Помаранчева» команда одночасно і кардинально змінила акценти урядової політики. На відміну від старої влади, що через свою політику забезпечувала корпоративні інтереси великого капіталу, нова влада почала реалізацію широких соціальних програм для населення, заявлених Президентом у передвиборний період. Команда Президента Ющенка мала негайно задовольнити нетерплячі очікування населення, котре підтримало «помаранчеву» революцію. Крім того, підвищений популізм у діях уряду Тимошенко був викликаний гострою необхідністю розширення електоральної бази.

Це дало підставу опозиції і політологам підкреслювати надмірний популізм політики нової «помаранчевої» влади.

Організувавши потужний політичний тиск, уряд Тимошенко змусив Верховну Раду негайно внести зміни до закону про державний бюджет на 2005 р. Видатки бюджету на споживання були збільшені з 73,1 до 92,4 млрд грн або на 24,4%. У результаті частка видатків на споживання зросла з 76,5% до 81% (на розвиток виробництва зменшилася з 23,5% до 19%). Зміни в першу чергу торкнулися рівня доходів соціально вразливих прошарків населення і заробітної плати працівників бюджетної сфери. Були встановлені такі основні показники:

прожитковий мінімум – 423 грн (зростання порівняно із січнем 2005 р. на 9,4%),

мінімальна пенсія – 332 грн (на 15,7%),

мінімальна заробітна плата – до 332 грн (26,7%),

виплати матерям при народженні дитини – до 8500 грн (в 11,7 рази),

допомога дітям-сиротам – до 475 грн (у 5,3 рази),

дітям-інвалідам з дитинства 1 групи – до 543 грн (у 5,4 рази) та ін.

Для виконання поставлених завдань дохідну частину бюджету необхідно було збільшити з 86,5 до 106,1 млрд грн або на 22,7%. Додаткові кошти в такому обсязі неможливо було швидко акумулювати природним для економіки шляхом. І уряд вдався до безпрецедентного заходу – перерозподілу фінансів у суспільстві за рахунок бізнесу. За словами Тимошенко, для вирішення невідкладних соціальних завдань цілком можна «порозтрясти жирок», накопичений бізнесом за рахунок усього народу.

З цією метою уряд розпочав ряд жорстких заходів для детінізації доходів компаній і збільшення надходжень коштів у бюджет:

- передбачив у змінах бюджету на 2005 р. скасування пільг і преференцій для бізнесу, включаючи спеціальні економічні зони (СЕЗ) і території пріоритетного розвитку (ТПР);

- розпочав проведення спеціальних програм боротьби з корупцією і контрабандою;
- встановив для великих державних компаній обов'язкові фінансові плани, у яких були закріплені завдання щодо відрахування у бюджет. Нормативи відрахувань у бюджет підвищилися з 15% до 50% від отриманого компаніями прибутку;
- для виявлення прихованих доходів велися масові перевірки фінансової діяльності приватних і державних компаній.

Справді, завдяки жорстким заходам уряду вдалося за короткий час «вичавити» з економіки значні додаткові кошти в бюджет. У цілому за січень-серпень 2005 р., час перебування у владі уряду Тимошенко, до бюджету надійшло 66,5 млрд. грн., що становило від відповідного періоду 2004 р. 155,8%. При зростанні ВВП за цей період усього на 2,8% і обсягів промислової продукції на 3,5%⁷⁷.

Урядова боротьба за бюджетні доходи набула виразно «антипідприємницького» характеру. Досить сказати, що загальна кампанія боротьби з тіншовими доходами торкнулася навіть спрощених систем оподаткування для малого бізнесу. Це викликало першу хвилю масового протесту бізнесу проти дій нової влади. Після численних переговорів з асоціаціями малого бізнесу уряд пішов на поступки і відновив спрощені системи. Проте в суспільній свідомості лишився певний осад.

Метод тотального скасування пільг і преференцій вдарив також по сумлінних інвесторах і підприємцях. Причому від скасування пільгових режимів СЕЗ і ТПР потерпали й іноземні інвестори, для залучення яких, власне, вони й були запроваджені. Такий поворот подій був досить несподіваним для світового співтовариства. З новою владою у нього були пов'язані великі очікування в сфері лібералізації режиму іноземного інвестування в Україні. Дії ж уряду Тимошенко продемонстрували, що з політичних мотивів він здатний принести в жертву базові елементи взаємовідносин іноземних інвесторів з державою – державні гарантії та довгострокові домовленості. Незважаючи на звернення представників іноземних компаній до Президента і прем'єр-міністра, виступи політиків і експертів, ситуація із СЕЗ не переглядалась увесь період перебування уряду Тимошенко у владі.

Реприватизація – політичний перегляд прав власності

Другим напрямком резонансних дій уряду Тимошенко, що позначився на становищі великого капіталу, стала політика реприватизації – процес політичного перегляду прав власності на приватизовані об'єкти, придбані олігархічними бізнес-групами за колишнього режиму.

⁷⁷ <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Першим реприватизаційним актом уряду Юлії Тимошенко стало повернення у державну власність найбільшого у країні металургійного комбінату «Криворіжсталь». Свої дії в цьому напрямку уряд почав з першого місяця свого перебування у владі. Після тривалих судових розглядів у червні 2005 р. 93,2% акцій «Криворіжсталі» надійшли на рахунок ФДМУ. У липні своїм розпорядженням⁷⁸ уряд прийняв рішення про підготовку до повторного продажу повернутого у державну власність пакета акцій комбінату.

Українським суспільством і міжнародною спільнотою проведення реприватизації «Криворіжсталі» було сприйнято як цілком очікуваний акт відновлення «справедливості». Купівля комбінату в 2004 р. бізнес-групами «SCM» та «Інтерпайп», персонально пов'язаними з головними фігурами старої влади – екс-президентом Кучмою і екс-прем'єр-міністром Януковичем, одразу була сприйнята як відвертий вияв патронату влади і зневажання стратегічними інтересами країни. Приватизація «Криворіжсталі» одержала негативну оцінку в суспільстві, і з цієї причини її повернення в державну власність було включено до передвиборних зобов'язань кандидата в президенти Ющенка.

Другим найрезонанснішим реприватизаційним актом уряду стала боротьба за повернення у державну власність контрольного пакета акцій розміром 50%+1 акція Нікопольського феросплавного заводу (НФЗ). Отже дії уряду були спрямовані проти Віктора Пінчука, основного власника групи «Інтерпайп».

Цей акт уряду було сприйнято всередині країни і міжнародним співтовариством не так однозначно, як повернення до державної власності «Криворіжсталі». Експерти і політики з тривогою зустріли розширення практики реприватизації. Масштабне повернення приватизованих об'єктів у державну власність містило реальні ризики підриву великого капіталу в стратегічних сферах економіки країни. Крім того, у цій акції до ідей боротьби за «справедливість» додалися інші мотиви. Уряд у боротьбі проти «Інтерпайпу» підтримав одну з конкуруючих сторін – групу «Приват».

Приклад НФЗ наочно засвідчив, що реприватизація може загострити політичну ситуацію в країні. До боротьби, що розгорнулася навколо НФЗ, підключилися великі трудові колективи. Почалися масові акції протесту. Представники трудових колективів апелювали до самого Президента й міжнародної спільноти.

За цієї непростой ситуації Віктор Пінчук виступив з пропозицією перейти на принципово іншу модель вирішення питань про законність приватизації державних об'єктів – укладення мирової угоди з доплатою вартості майна в бюджет. При цьому власник приватизованих активів не змінювався. Цю модель пе-

⁷⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.2005 р. №322-р.

регляду прав власності підтримувала також основна маса експертів і політиків. Проте цей вихід із реприватизаційного глухого кута не був сприйнятий урядом Тимошенко.

За увесь період перебування у владі уряд Тимошенко ініціював розгляд законності приватизації порівняно невеличкої кількості об'єктів – близько півтора десятка. Такий обсяг перегляду приватизаційних угод цілком вкладався у систему заходів перехідного періоду і був би адекватно сприйнятий суспільством. Проте засіб проведення реприватизації, застосований урядом, завдав істотної шкоди інвестиційному клімату країни й підприємницькій практиці. Політика реприватизації набула певної ідеологічної форми. Уряд однозначно кваліфікував приватизацію, проведену старим режимом, як «грабунок українського народу», а реприватизацію – як процес відновлення «справедливості». Уряд Тимошенко відмовлявся змінити політичну спрямованість реприватизації, що передбачала «покарання» олігархічних бізнес-груп шляхом позбавлення їхньої власності.

Сигнали, що посилалися урядом суспільству, дуже швидко перетворили реприватизацію на масовий і некерований процес. Вони спровокували поширення процесу реприватизації по всій території країни. Демонструючи політичну підтримку новій владі, до нього відразу підключилися органи прокуратури, міліції, приватизації, регіональної та місцевої влади.

Реприватизація, що передбачала зміну власника, спричинила масовий процес переділу власності. Конкуренти й ті, хто свого часу був відсторонений від розподілу об'єктів державної власності в процесі приватизації, прагнули скористатися шансом і одержати реванш. На інструмент перерозподілу власності перетворилися суди. Міністр внутрішніх справ Юрій Луценко у своєму звіті за перші 100 днів діяльності міністерства відзначив, що тільки по його відомству вже проходить понад 1700 справ щодо перегляду результатів приватизації⁷⁹. Реприватизаційна хвиля торкнулася не лише українських, а й іноземних інвесторів⁸⁰.

Застосування умисне «шокових» дій

Перші заходи нової влади в сфері економіки мали політичний характер і набули виразно «карального» відтінку стосовно великого капіталу. Дії уряду Тимошенко, включаючи вилучення «тіньових» доходів і реприватизацію, здійснювалися умисне «шоковими» методами.

Прикладом цього може слугувати створення через ЗМІ атмосфери тиску, що породжувало у представників великого капіталу постійне відчуття небез-

⁷⁹ <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/546/50018/>

⁸⁰ <http://www.unian.net/ukr/news/print-74769.html>; <http://www.lenta-ua.com/article/4256747596f36>

пеки. Так, у першій публічній заяві Тимошенко сповістила про наявність списку з 3 тисяч підприємств, щодо яких уряд має намір провести перевірку законності приватизації⁸¹. Це створило враження про тотальний характер перевірки й викликало тривогу у всіх власників приватизованих об'єктів. Приватні активи у країні в основному мали одне джерело – приватизацію, й тому увесь бізнес, що володів ними, виявився під загрозою перегляду прав власності.

Через ЗМІ уряд стимулював негативне ставлення населення до представників великого капіталу і цим паралізував будь-який опір з їхнього боку. Бізнес-групи намагалися не привертати до себе уваги громадськості, побоюючись стати об'єктом дій з перегляду прав власності чи звинувачень у приховуванні тіньових доходів.

До того ж, хоча й непрямо, заяви уряду в ЗМІ чинили тиск на судові органи, що проводили розгляд питань законності приватизації державних підприємств. Особливо наочно це виявилось в процесі боротьби уряду за проведення реприватизації Нікопольського феросплавного заводу, контрольованого групою «Інтерпайп». У відповідь на рішення судді Вищого господарського суду України, що не відповідало позиціям уряду, прем'єр-міністр Тимошенко публічно звинуватила його в дискредитації судової системи країни⁸². У своїх виступах вона майстерно протиставляла інтереси суспільства і нинішнього власника заводу Пінчука. Демагогічно формувала у громадськості впевненість у тому, що від рішення суду на користь уряду залежить поповнення державного бюджету коштами, що можуть бути спрямовані на погашення заощаджень населення, котре очікує цього вже 14 років. У протилежному випадку, підкреслювала Тимошенко, завод і доходи від нього залишаться в розпорядженні бізнесмена В. Пінчука⁸³.

Було проведено демонстративну реорганізацію Ради підприємців при Кабінеті Міністрів⁸⁴. З її складу були виведені всі представники великого капіталу й замінені представниками середнього та малого бізнесу.

У цей період, за визначенням ЗМІ, великий капітал відчув себе «звичайнісіньким лоточником», що був цілком беззахисним перед діями влади.

Наслідки для великого капіталу

За час діяльності уряду Тимошенко особливо відчутно постраждали політичні аутсайтери – групи «SCM» та «Інтерпайп».

⁸¹ <http://www.newsru.com/arch/finance/16feb2005/timoshenko.html>

⁸² День 135, 29 люля 2005. – С.7.

⁸³ <http://www.ukrrudprom.com/news/nz080508.html>

⁸⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2005 г. №375 «Про затвердження складу Ради підприємців в Україні при Кабінеті Міністрів України».

Компанія «SCM». Під реприватизаційну хвилю потрапив лише один об'єкт групи, який вона придбала разом з «Інтерпайпом» – металургійний комбінат «Криворіжсталь». Подальші дії влади щодо «SCM» в основному набули форми персонального тиску на Ахметова, метою якого, на думку спостерігачів, було прагнення послабити його політичні позиції. Ахметов активно підтримував Партію регіонів – основну опозиційну силу новій «помаранчевій» владі. Проводилися спеціальні акції за допомогою правоохоронних органів, що були спрямовані на його персональну дискредитацію. До таких акцій можна віднести демонстративний обшук апартаментів готелю, орендованих Ахметовим, із залученням десятків співробітників міліції та спеціального загону «Беркут», а також періодично порушували в ЗМІ питання про кримінальне походження його капіталів⁸⁵. Зрештою його запросили як свідка на зустріч в СБУ. Такі зустрічі на той час іноді закінчувалися арештом свідка. Усе це змусило Ахметова, аби убезпечитись, поспіхом на деякий час залишити країну⁸⁶.

Політичний тиск не позначився катастрофічно на економічному становищі групи. Вона лише відчутно обмежила свою інвестиційну активність. Як зазначали ЗМІ, групі довелося увесь 2005 р. перебувати «в окопах»⁸⁷. Спостерігалось зниження лише деяких консолідованих показників. Наприклад, валовий дохід 2005 р. становив від показника 2004 р. 66,7%⁸⁸. На цей узагальнюючий показник вплинули втрати у ході реприватизації «Криворіжсталі».

Бізнес-група «Інтерпайп». Цій групі уряд Тимошенко приділяв особливо пильну увагу. Було скасовано⁸⁹ розпорядження 2004 р. старого уряду, що дозволяло додаткову емісію акцій страхової компанії «Оранта». Неодноразово ставилося питання про законність проведення реструктуризації Нікопольського південно-трубного заводу⁹⁰. Голова Фонду державного майна України Валентина Семенюк публічно заявляла про незаконність проведення додаткової емісії акцій в «Укрсоцбанку».

Як уже зазначалося, найрезонанснішим виявився процес реприватизації, розпочатий урядом щодо контрольного пакета акцій Нікопольського заводу феросплавів (НЗФ), придбаного в 2003 р. консорціумом «Придніпров'я» (складається з підконтрольних «Інтерпайпу» компаній). Реприватизація НЗФ стала найтривалішим подібним процесом в Україні. Він не був завершений при уряді

⁸⁵ http://www.ostro.org/shownews_tema.php?id=647&lang=ru

⁸⁶ Інвестгазета, №34, 23-29 августа 2005. – С.1-2.

⁸⁷ <http://comments.com.ua/?spec=1135343074>

⁸⁸ http://www.pravda.com.ua/news_print/2006/11/2/50071.html

⁸⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.04.2005г. №132 р.

⁹⁰ Бізнес, №32, 8 августа 2005. – С.74.

Тимошенко, тривав увесь період діяльності уряду Юрія Єханурова й знову був реанімований за часів уряду Януковича.

Особливо постраждала після «помаранчевої» революції діяльність групи «Інтерпайп». У 2005 р. в порівнянні з 2004 р. офіційний оборот групи скоротився на 25%, тобто зменшився з \$4 млрд. до \$3 млрд. Чисельність персоналу корпоративного центру зменшилася з 800 осіб до 160 осіб⁹².

Група «ММК ім. Ілліча». ЗМІ відзначили кілька спроб привернення уваги державних органів до питання законності приватизації металургійного комбінату на основі спеціального закону. Так, у вересні 2005 р. в Києві були встановлені бігборди червоного кольору, що закликали повернути ММК ім. Ілліча у державну власність⁹³. У листопаді в ЗМІ з'явилися заяви колишнього мера м. Маріуполя з вимогою порушити питання про законність приватизації комбінату⁹⁴. Проте, незважаючи на це, офіційних реприватизаційних дій проти групи розпочато не було. Нова влада відзначила цю бізнес-групу як приклад ефективної соціальної та інвестиційної політики. Сам Президент Ющенко 22 серпня був присутній на відкритті модернізованого цеху Алчевського металургійного заводу, що входив до групи.

Можливо під загрозою реприватизації група «ММК ім. Ілліча» продемонструвала в 2005 р. нестабільні показники діяльності. У 2005 р. в порівнянні з 2004 р. виручка від реалізації збільшилася, але незначно, – з 14,597 до 15,054 млрд грн або всього на 3,1%. А чистий прибуток за минулий післяреволюційний рік зменшився з 2,006 до 1,272 млрд грн і становив від рівня 2004 р. 63,4%⁹⁴.

Інші бізнес-групи, наближені до нової влади, незважаючи на політичну нестабільність, погіршення економічної ситуації в країні та кон'юнктури на світовому металургійному ринку, навіть поліпшили свої позиції.

Корпорація «ІСД». Наближеність до Президента Ющенка відіграла значну роль в успішному розвитку групи в перший пореволюційний рік. З подачі Президента вона стала позитивним прикладом технічної модернізації виробництва. Завдяки сприянню Ющенка були переглянуті рішення за результатами конкурсу з продажу польського металургійного заводу Huta Czestochowa. Остаточним переможцем конкурсу була визнана група «ІСД»⁹⁵. За даними «ІСД», у 2005 р. в порівнянні з 2004 р. обсяг реалізованої продукції збільшився з \$2,718 до \$4,5 млрд. або на 65,4%, валовий прибуток – з

⁹¹ Коммерсантъ, №19, 9 февраля 2006. – С.9.

⁹² Инвестгазета, №39, 27 сентября 2005. – С.15.

⁹³ День, №13, 4 ноября 2005. – С.4.

⁹⁴ http://www.credit-rating.com.ua/ru/news/index.html?_m=publications&_t=rec&id=2897&fp=41

⁹⁵ Инвестгазета, №27, 5 июля 2005. – С.13.

\$344 до \$590 млн. або на 71,5% і чистий прибуток - з \$225 до \$390 млн. або на 73,3%⁹⁶.

Група «Приват». За свідченнями ЗМІ, власники групи налагодили тісні взаємовідносини з прем'єр-міністром Тимошенко. Тому їх взагалі не торкнулися реприватизаційні дії уряду. Навпаки, уряд підтримав дії «Привату» у конфлікті навколо НФЗ, де група виступала міноритарним акціонером⁹⁷. «Приват», скориставшись загальним ворожим ставленням до підприємців, наближених до вищих осіб старого режиму, став домагатися усунення «Інтерпайпу» з числа власників НФЗ. Дії групи «Приват» диктувалися прагненням одержати реванш за те, що в 2003 р. вона не була допущена до приватизації заводу. За своїм характером поведінка групи була відвертими рейдерськими діями⁹⁸. Вона скористалася тим, що в списку акціонерів, що вважався загубленим, контрольний пакет акцій, що належав «Інтерпайпу», значився ще як державний. На підставі цього й було порушено судову справу, що надалі перетворилася на реприватизаційні дії державних органів.

Порівняно з 2004 р. в 2005 р. доходи «Приватбанку», що є центром групи, збільшилися з 1,565 до 2,549 млрд грн або на 62,9%, прибуток до оподаткування – з 115,2 до 551,1 млн. грн або у 4,8 рази⁹⁹.

Корпорація «Укрпромінвест». У перший пореволюційний рік група продемонструвала високі темпи зростання. Особливо інтенсивно розвивалося автомобілебудування (Корпорація «Богдан»). Уся фінансова стратегія корпорації будувалася навколо інвестиційної програми Луцького автомобільного заводу, підписаної новим урядом у лютому 2005 р. Свого часу, в 2003 р., на цю програму наклав вето президент Кучма¹⁰⁰.

У 2005 р. в порівнянні з 2004 р. відзначається зростання обсягів реалізації в усіх структурах групи: корпорація «Богдан» – на 59,4%, корпорація «Рошен» – на 27,8%, холдинг «Укравтозапчастини» – на 5,6%, ВАТ «Ленінська кузня» – на 57,2%, корпорація «Рідна марка» – на 32,0%. Цього року успішною була діяльність також банку групи «Мрія». У 2005 р. порівняно з 2004 р. його доходи зросли з 102,37 до 159,12 млн. грн або на 55,4%, прибуток до оподаткування – з 39,01 до 53,33 млн. грн або на 36,7%.

Група Григоришина. Дії російського підприємця Костянтина Григоришина є наочним прикладом того, як реприватизація створила атмосферу, що сприяла

⁹⁶ <http://www.business.dp.ua/invest/data/20060125.pdf>

⁹⁷ Бизнес, 352, 26 декабря 2005 г. – С.29.

⁹⁸ <http://glavred.info?article/2005/11/30/103150-2/html>

⁹⁹ http://www.privatbank.ua/info/index1.stm?fileName=2_1r.html

¹⁰⁰ <http://baza.proua.com/g/22>

розширенню процесів переділу власності. З його ім'ям пов'язані найрезонансніші акції із силовими захопленнями об'єктів. Григоришин після перемоги «помаранчевої» революції вдається до спроб відродити свою колишню бізнес-групу, що вважалася однією з найбільших в Україні, й була ним втрачена в результаті конфлікту зі своїми партнерами по СДПУ(о). У 2005 р. судові розгляди з приводу п'яти обленерго були ініційовані пов'язаними з ним офшорними компаніями. 17–18 лютого 2005 р. були проведені за допомогою приватних охоронних фірм силові захоплення «Прикарпатобленерго» і «Полтаваобленерго»¹⁰¹. Офшорними компаніями були подані судові позови щодо Футбольного клубу «Динамо»¹⁰², що колись був центром однієї з найбільших бізнес-груп країни, підконтрольних Медведчуку і Суркісу.

Реакція економіки

Практичні заходи щодо викоринення наслідків авторитарного режиму Кучми та елементів олігархічної економіки, до яких вдався перший пореволюційний уряд Юлії Тимошенко, значно перевищили швидкість, з якою можна було провести подібну глибоку трансформацію соціально-економічної системи країни. Експерт Володимир Дубровський, характеризуючи таку політику «помаранчевої» влади, акцентує увагу саме на цьому моменті. «Хоч якою аморальною та неефективною була б система організованого здирства, – так він називає режим Президента Кучми, – ламати її насильно, «доценту», щоб обтрусити її прах зі своїх ніг, не варто й навіть закликати до цього безвідповідально»¹⁰³.

Корупція, тіньова економіка, патронат влади над великим капіталом перетворилися на інституціональні підвалини української економіки. Радикальна боротьба уряду Тимошенко з їх зовнішніми проявами, негативно позначившись на економічному розвитку країни, не привела до викоринення самих цих явищ. Тільки-но уряд відвернув свою увагу на інші проблеми, корупція і тіньова економіка почали швидко відновлюватися. Причому нові ризики, за деякими оцінками, викликали навіть збільшення розмірів хабарів.

Реприватизація призвела до послаблення основного інституту ринкової економіки - права приватної власності. Як відповідна реакція великого капіталу з'явилися нові сфери тіньових процесів¹⁰⁴. Для протидії реприватизаційним домаганням влади і конкурентів бізнес-групи почали активно формувати фіктивні системи власності на свої активи. ЗМІ фіксували чимало акцій, коли здійсню-

¹⁰¹ <http://www.from-ua.com/eco/eco1/42176bec9ac33/>

¹⁰² <http://www.podrobnosti.ua/economy/other/2005/03/22/189326.html>

¹⁰³ <http://www.zn.ua/2000/2020/49268/>

¹⁰⁴ Kyiv Weekly? #15? 22-29 апреля 2005. – С.1,3; <http://www.liga.net/smi/show.html?id=139822>

Деловая столица, №17, 25 апреля 2005. – С.22.

вався фіктивний перепродаж активів офшорним компаніям й евакуація з країни фінансових ресурсів. Спостерігалася певна деградація в цивілізаційному розвитку великих бізнес-груп. З огляду на загрозу вилучення прибутків у бюджет, вони тепер не були зацікавлені в прозорому веденні бізнесу.

Бізнес-групи почали згортати свої інвестиційні програми, що позначилося на загальних показниках інвестиційної діяльності в країні. Якщо за січень-червень 2004 р. порівняно з аналогічним періодом 2003 р. приріст інвестицій в основний капітал сягав 152,1%, то за січень-червень 2005 р. порівняно з 2004 р. становив лише 108,5%¹⁰⁵.

Незважаючи на доброзичливе ставлення міжнародної спільноти до приходу на президентську посаду Віктора Ющенка, відбулося скорочення приросту іноземного капіталу, що надходив в українську економіку. Своїми діями уряд Тимошенко завдав шкоди й іноземним компаніям. У цілому інвестиційний клімат в країні почав сприйматися як несприятливий. Приріст прямих іноземних інвестицій за січень-червень 2005 р. дорівнював \$491,3 млн., що становило лише 85,7% від рівня відповідного періоду 2004 р.

Радикальні акції уряду Тимошенко призвели до серйозної дестабілізації умов ведення бізнесу, особливо великого капіталу, розміщеного в сферах, що забезпечують економічне зростання. Глобальним індикатором, що демонструє «охолодження» і спад економіки, є динаміка ВВП. Темп зростання ВВП за січень-серпень 2005 р. становив усього 102,8%, проти 113,6% відповідного періоду 2004 р. Причому в серпні 2005 р. обсяг ВВП у порівнянні з серпнем 2004 р. скоротився до 98,4%¹⁰⁶.

Політика уряду Тимошенко негативно позначилася на головній сфері, що забезпечує економічне зростання в Україні, – експорті. Вперше за останні кілька років у зовнішній торгівлі країни утворилося негативне сальдо. В попередні роки експорт набагато перевищував імпорт. У 2004 р. при обсязі експорту товарів \$32666,1 млн. імпорт становив \$28996,1 млн. (позитивне сальдо \$3670,0 млн.). Починаючи з уряду Тимошенко, темпи приросту експорту починають поступатися темпам приросту імпорту. За січень-серпень 2005 р. обсяг експорту дорівнював \$22478,7 млн. при обсязі імпорту \$22810,9 млн. (негативне сальдо 372,2 млн.).

Реакція суспільства

В очах населення соціальна політика уряду Тимошенко мала безумовний успіх. За січень-серпень 2005 р. порівняно з аналогічним періодом 2004 р. номінальні доходи населення зросли на 42,2% (2004 р. порівняно з 2003 р. – усього лише на 11,7%). Разом з антиолігархічною спрямованістю і жорсткою боротьбою з представниками режиму колишнього Президента Кучми це сприяло в перші

¹⁰⁵ <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹⁰⁶ Там само.

три місяці швидкому зростанню підтримки уряду й самої прем'єр-міністра Тимошенко з боку населення.

За результатами соціологічних опитувань, проведених Центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, порівняно з березнем 2004 р., коли Тимошенко підтримали 9,1% респондентів, у квітні 2005 р. цей показник сягнув 41,5%. В цей період надзвичайно зростає також підтримка Президента Ющенка: з 20,3% до 49,0%¹⁰⁷.

Проте подальше погіршення в економічній сфері й надто політична нестабільність призвели до падіння підтримки населенням як прем'єр-міністра Тимошенко, так і Президента Ющенка. За результатами соціологічного опитування, проведеного Центром у вересні 2005 р., кількість респондентів, котрі підтримують Тимошенко порівняно з показниками квітня 2005 р., зменшилася до 21,4% або на 22,3 пункти, Ющенка – до 20,0% або на 29 пунктів.

Спроба Президента протидіяти радикалізму уряду

Падіння іміджу влади як усередині країни, так і в міжнародній спільноті, а також відчутне погіршення ситуації в економіці змусили Президента Ющенка спрямувати свої зусилля на коригування урядової політики. З квітня по вересень 2005 р. Президентом було розпочато кілька акцій у цьому напрямку, проте вони не знайшли відгуку з боку прем'єр-міністра Тимошенко:

- 27 квітня на розширеному засіданні уряду, присвяченому підбиттю результатів за 1 квартал 2005 р., Президент Ющенко вперше порушив питання про необхідність «пом'якшення» реприватизаційних дій уряду¹⁰⁸;

- Протягом травня 2005 р. Президент вдається до спроби зменшити масштаби реприватизації підготовкою списку з обмеженого числа об'єктів. Проте прем'єр-міністр Тимошенко відмовилася брати участь у цій акції Президента¹⁰⁹;

- Президент запропонував уряду розпочати діалог з великим капіталом, результатом якого могло б стати укладення «мирових» угод. Це не мало підтримки з боку уряду;

- Президент ініціював підписання 16 червня 2005 р. головою Верховної Ради і прем'єр-міністром Меморандуму про гарантії прав власності й забезпечення законності їх реалізації¹¹⁰. Меморандум проголошував гарантії прав власності й передбачав застосування для перегляду результатів приватизації механізм мирових угод. «Пом'якшення» політики реприватизації з боку уряду не сталося. Він продовжував нагнітати ситуацію навколо НФЗ та інших об'єктів.

¹⁰⁷ <http://www.uceps.org/ua/show/778>

¹⁰⁸ *Бизнес*, №18–19, 9 мая 2005. – С.118.

¹⁰⁹ <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/536/49418/>

¹¹⁰ <http://www.ufs.kiev.ua/stories/showlaw.php?id=361>

Експерти й спостерігачі досить одностайно оцінюють потенціал Тимошенко як прем'єр-міністра. На думку більшості, вона ідеально підходить на роль чистильника «авгієвих стаєнь». Вона спроможна швидко сформувати потужну й згуртовану команду однодумців. Причому енергетика самої Тимошенко та всієї її команди допомогли відразу забезпечити в країні керовану ситуацію і звести нанівець опір представників старого режиму й олігархічного капіталу. Водночас, експерти і спостерігачі відзначають утопічність цілей, що ставила революційно налаштована перша «помаранчева» команда. Тимошенко та її уряд не враховували реалій української економіки¹¹¹. Навіть із застосуванням силових методів неможливо було в короткий термін вирішити завдання глибокої структурної перебудови політичної й економічної систем. Досягнення проголошених цілей можливе було тільки в результаті наполегливих системних реформ, але вони потребували часу і компромісів.

Президент Ющенко 8 вересня 2005 р. прийняв рішення про відставку уряду Тимошенко. Цим актом він продемонстрував, що нова влада відмовляється від колишньої радикальної політики й готова до вирішення позитивних завдань подальшого розвитку країни.

3.2. Уряд Юрія Єханурова. Прагнення відновити довіру великого капіталу до влади

22 вересня 2005 р. Верховна Рада затвердила подану Президентом кандидатуру Юрія Єханурова на посаду другого «помаранчевого» прем'єр-міністра. Політичні сили всередині країни і міжнародне співтовариство позитивно сприйняли його кандидатуру. У ньому вбачали професіонала, помірною й неамбіційною політика, виразного прибічника ліберальних реформ. Позитивно сприйняли цю кандидатуру й підприємницькі кола¹¹². За таким же принципом відбувалося формування складу нового уряду. Президент Ющенко під час своїх консультацій з лідерами парламентських фракцій підкреслював: «Я хочу бачити уряд неполітизованим, прагматичним»¹¹³.

Уряд Єханурова проіснував до серпня 2006 р., коли його змінив уряд Віктора Януковича, створений новою парламентською більшістю – Антикризисовою коаліцією. Початок діяльності уряду Єханурова відзначений високою активністю, спрямованою на подолання негативних наслідків радикальної політики, що її сповідував попередній уряд Тимошенко. При ньому намітилися перші зрушення у формуванні раціональних взаємовідносин влади з великим капіталом. Зі свого боку, великий капітал, що дістав історичний урок під час «помаранчевої» революції, почав змінювати свою соціальну поведінку.

¹¹¹ День, №173–174, 23 вересня 2005. – С.4–6.

¹¹² <http://usb.com.ua/ru/finances/expertopinion/2005/09/30>

¹¹³ <http://www.zn.ua/1000/1030/51345/>

Проте, підготовка до парламентських виборів у березні 2006 р. призупинила ці позитивні тенденції. Обидві сторони – і «помаранчева» влада, і капітал – знову включились у політичну боротьбу за завоювання електорату. А це не сприяло консолідації влади, великого капіталу і суспільства навколо єдиних стратегічних цілей.

Відмова від радикальних методів і відновлення взаємовідносин з великим капіталом

Перші заяви Президента Ющенка і прем'єр-міністра Єханурова стосувалися визначення позицій влади щодо найбільш важливих для великого капіталу питань. Президент і прем'єр-міністр проголосили цілковиту відмову від політики реприватизації і дали тверді обіцянки бізнесу про надання гарантій прав власності¹¹⁴. Комбінат «Криворіжсталь» оголошувався останнім актом реприватизаційної політики. Було озвучено новий формат проведення перегляду результатів приватизації – використання механізму мирових угод, що унеможливило зміну прав власності на приватизовані об'єкти. Певні обіцянки було дано й щодо питань про ліквідацію СЕЗ і ТПР.

Публічна відмова від радикальної політики мала позитивний ефект і привабила на бік влади національний капітал та іноземних інвесторів.

Виступаючи на засіданні Верховної Ради 20 вересня, Єхануров підкреслив, що перший місяць роботи новий уряд розглядатиме як реабілітаційний період у взаємовідносинах влади і бізнесу. За цей час намічається відновити недоторканість прав приватної власності й рівні для всіх підприємців правила гри. Справді, у жовтні-листопаді 2005 р. дії влади відзначалися активністю в цьому напрямку.

Значний позитивний резонанс дістала проведена 14 жовтня 2005 р. зустріч Президента Ющенка з представниками великого українського капіталу. На цю зустріч були запрошені 20 представників найпотужніших українських бізнес-груп і компаній: Р. Ахметов (група «SCM»), В. Богуслаєв («Мотор Січ»), В. Бойко (ММК ім. Ілліча), В. Гайдук («ІСД»), К. Жеваго (банк «Фінанси і кредит»), А. Ключев (Група «Укрпідшипник»), І. Коломойський (банк «Приват»), В. Ландик («Норд»), В. - Пінчук («Інтерпайп»), В. Поляченко («Київміськбуд»), О. Порошенко («Укрпромінвест»), Г. Скудар (Новокраматорський будівельний завод), О. Слободян («Оболонь»), Г. Суркіс (група «Славутич»), Є. Уткін («Квазар-Мікро»), В. Хорошковський (телеканал «Інтер»), Е. Шифрін («Запоріжсталь»), М. Янковський («Стірол»), О. Ярославський («УкрСиббанк»), Л. Черновецький («Правекс-банк»). Під час зустрічі Президент підкреслив, що «влада повинна, насамперед, коректно ставитися до бізнесу, шанувати власність, навчитися захищати цю власність... Моє завдання - просто зблизити формат влади і формат бізнесу»¹¹⁵. На зустрічі було прийнято рішен-

¹¹⁴ <http://www.zn.ua/2000/2040/51247/>

¹¹⁵ <http://ua.proua.com/news/2005/10/14/185044.html>

ня про створення робочої групи для координації дій. Передбачалося входження до складу групи народних депутатів, представників Секретаріату Президента і Кабінету Міністрів. Завдання групи – акумулювання пропозицій великого бізнесу щодо змін в економіці й подання їх Президенту і уряду.

У цьому ж ряду можна назвати дії Президента і прем'єр-міністра стосовно іноземних інвесторів:

- численні зустрічі на міжнародних форумах, де оголошується нова інвестиційна політика влади;
- 20 жовтня – відбулося засідання Консультативної ради з питань іноземних інвестицій, що не збиралася останні три роки. Оновлено її склад¹¹⁶;
- 28 жовтня – указом Президента №1513/2005 передбачалося в місячний термін забезпечити компенсаційний механізм для інвесторів, що працюють у СЕЗ і ТПР. Частково таку компенсацію було здійснено;
- 24 листопада – указом Президента №1648 передбачався початок роботи Національної ради України з інвестицій і інновацій та створення Державного агентства України з інвестицій та інновацій¹¹⁷.

До найбільш вдалих практичних дій «помаранчевої» влади в цей період можна віднести організацію і проведення конкурсу з продажу 93,2% акцій «Криворіжсталі», повернутої урядом Тимошенко у державну власність. Президенту і прем'єр-міністру довелося долати сильний опір Верховної Ради і ФДМУ, що солідарно виступили за збереження комбінату в державній власності.

Проте, проведення приватизації комбінату мало надто велике значення для поліпшення інвестиційного клімату в країні, щоб Президент і прем'єр-міністр могли відмовитися від цієї ідеї. Крім того, надходження доходів від продажу комбінату допомогло б уряду Єханурова вирішити проблему з бюджетним дефіцитом. Проблема бюджетного дефіциту перейшла до нього в спадщину від попереднього уряду. Необхідність забезпечувати додаткові кошти для фінансування масштабних соціальних програм значною мірою визначатиме всю подальшу політику уряду Єханурова, в тому числі й стосовно великого капіталу.

Конкурс з продажу пакета акцій «Криворіжсталі» відбувся 24 жовтня 2005 р. Його було оголошено відкритим для іноземних інвесторів. Переможцем конкурсу стала компанія Mittal Steel Germany GmbH, що заплатила несподівано високу ціну – 24, 2 млрд грн. Це перевищило ціну першого продажу в 6 разів і в цілому всі доходи від приватизації, отримані державою від продажу свого майна за всі попередні роки.

¹¹⁶ http://www.president.gov.ua/news/data/1_3639.html

¹¹⁷ http://www.president.gov.ua/documents/p_3552.html

18 листопада Президент видав указ №1615 «Про першочергові заходи для детінізації економіки і протидії корупції»¹¹⁸. В указі перед урядом було поставлено завдання у тримісячний термін підготувати законопроекти, що забезпечують серед інших завдань «стабільність і непорушність прав власності, придбаной у встановленому законом порядку в процесі приватизації державного майна в 1994–2004 роки». Це мало поставити політичну і правову крапки в резонансному процесі реприватизації.

Таким чином, за короткий проміжок часу український бізнес і міжнародна спільнота одержали масовані сигнали про кардинальну зміну інвестиційної політики нової влади. Це було позитивно сприйнято великим українським капіталом та іноземними інвесторами й вселило в них певні надії.

Пожвавлення діяльності бізнес-груп

Відмова від радикалізму й виразна прагматична політика уряду Єханурова сприяли поліпшенню інвестиційного клімату в країні та поживавленню діяльності потужних бізнес-груп.

У 2005 р. бізнес-групи активізували свої зусилля з придбання іноземних активів. Ця нова стратегічна тенденція в розвитку великого українського капіталу окреслилася ще в 2004 р. Об'єктами їхньої уваги переважно стали країни ЄС, а також країни СНД. У 2005 р. увесь склад «великої п'ятірки» та чимало груп другого ешелону вдавалися до таких дій. За винятком «ММК ім. Ілліча» усім іншим бізнес-групам «великої п'ятірки» вдалося успішно завершити угоди щодо придбання закордонних металургійних активів (табл. 3.1). Певний спад у придбанні іноземних активів спостерігався в 2006 р. За висновками експертів, це було пов'язано з тим, що увага груп переключилася на політичні проблеми, пов'язані з парламентськими виборами, і, головне, з підготовкою до виходу з акціями на ІРО.

Придбання іноземних активів супроводжувалося для бізнес-груп значним синергетичним ефектом. Вони піднялися на новий, вищий щабель розвитку:

- прискорився процес входження великого українського капіталу в глобальну економіку;
- бізнес-групи одержали вхід зі своєю продукцією на закриті для них ринки розвинених країн;
- придбання іноземних активів дозволило швидко і за менших витрат інвестиційних коштів підвищити технологічний рівень виробництва бізнес-груп;
- для бізнес-груп з'являється можливість залучати позикові фінансові ресурси іноземних банків, домогтися виходу на іноземні біржі зі своїми акціями;
- вихід за межі країни зменшує залежність від українського чиновницт-

¹¹⁸ <http://www.business-rada.kmu.org.ua/ua/news/270.html>

ва (корупції) і дозволяє уникнути контролю над доходами, знижує політичні ризики.

Таблиця 3.1

Іноземні активи в складі бізнес-груп

Актив	Пакет акцій, %
КОМПАНІЯ "SYSTEM CAPITAL MANAGEMENT" (Рінат Ахметов)	
Металопрокатний завод Ferriera Valsider Sp (Італія)	100,0
Leman Commodities SA (металотрейдер, Швейцарія)	
КОРПОРАЦІЯ "ІНДУСТРІАЛЬНИЙ СОЮЗ ДОНБАСУ" (ВІТАЛІЙ ГАЙДУК, СЕРГІЙ ТАРУТА)	
Металургійний комбінат Dunaferг (Угорщина)	79,48
Металопрокатний завод DFM Steel (Угорщина)	50,0
Металургійний комбінат Huta Czesochowa (Польща)	н.д.
Хшановський вогнетривкий завод Lorenc (Польща)	н.д.
Centrostal Budgoszcz (Польща)	42,0
Rugexport (Польща)	н.д.
Гданська судноверф (Польща)	5,0
Duferco (Швейцарія)	50,0
ГРУПА "ПРИВАТ" (Ігор Коломойський)	
Алапаєвський металургійний завод (Росія)	100,0
Азот (Березняки, Росія)	20,0
Алтай-кокс (Росія)	н.д.
Через компанію HighlandersAllow-LLC контролює завод з виробництва силікомарганцю (США)	
Huta Pokoj (Польща)	н.д.
Банк Paritate (Латвія)	3,51
Банк Budbank (Польща)	100,0
Московприватбанк	100,0
КОРПОРАЦІЯ "ІНТЕРПАЙП" (Віктор Пінчук)	
Могилевський металургійний завод (Білорусь)	49,0
Євроманган (Болгарія)	н.д.
КОНЦЕРН "ЕНЕРГО" (Віктор Нусенкінс)	
Шахта "Костромська" (Росія)	100,0
Шахта "Зарічна" (Росія)	100,0
Іванівське родовище коксівного вугілля (Росія)	*
КОРПОРАЦІЯ "УКРАВТО" (Таріель Васадзе)	
Автомобільний завод Fabryka Samochodow Osobowych (Польща)	19,9
Євроманган (Болгарія)	н.д.
КОРПОРАЦІЯ "УКРПРОМІНВЕСТ" (Петро Порошенко)	
Липецька кондитерська фабрика (Росія)	78,16
Гомельський авторемонтний завод (Білорусь)	н.д.
ГРУПА "УКРПІДШИПНИК"	
SLAV Handel (Австрія)	н.д.
Vertretung und Beteiligung AG (Австрія)	н.д.
Девелоперська компанія SEE Immobilien	60,0

Такий варіант реструктуризації активів розглядається в українському бізнесовому середовищі як надзвичайно раціональний. За думкою аналітика компанії «Драгон Капітал» Івана Харчука: «Готова продукція, вироблена в Європі, не обкладається митом і має ціну на 25-30% вище української»¹¹⁹.

Дуже наочно зміни в становищі бізнес-груп залежно від характеру політики першого і другого «помаранчевих» урядів засвідчує порівняння результатів рейтингів польського часопису «Wprost», що були проведені у вересні в 2004 р., 2005 р. і 2006 р.

Таблиця 3.4

**Порівняння рейтингу найбагатших людей Східної Європи
(капітали у \$ млрд)**

	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Ринат Ахметов ("SCM")	3,5	2,1	7,2
Ігор Коломойський ("Приват")	2,2	2,8	6,3
Віктор Пінчук ("Інтерпайп")	2,5	1,5	3,5
Сергій Тарута ("ІСД")	1,9	2,4	3,1
Олександр Ярославський ("УкрСиббанк")	0,85	0,65	1,3
Федір Шпиг (банк "Аваль")	-	0,8	0,65
Петро Порошенко ("Укрпромінвест")	-	0,35	0,5
Дмитро Фірташ ("Група Фірташа")	-	-	2,4
Володимир Бойко (Група "ММК ім. Ілліча")	-	-	1,6

Джерело: польський часопис «Wprost»¹²⁰

Показники 2005 р. значною мірою відбивають результати радикальної політики уряду Тимошенко. У 2005 р. порівняно з 2004 р. відзначено зменшення розміру вартості активів у представників груп «SCM», «Інтерпайп» і «УкрСиббанк», збільшення – у представників груп «Приват» і «ІСД». До рейтингу часопису потрапили представники двох нових бізнес-груп – «Аваль» і «Укрпромінвест», що підвищили рівень дохідності.

Зусилля Президента Ющенка щодо обмеження радикальної політики Тимошенко і прагматична політика уряду Єханурова зняли гостроту у взаємовідносинах влади з великим капіталом. І це дало позитивний ефект у діяльності потужних бізнес-груп. У 2006 р. в усіх представників великого капіталу істотно зросли активи (зменшив тільки банк «Аваль», проданий іноземним інвесторам). До рейтингу були включені додатково ще два представники українських бізнес-груп – це так звана «Група Фірташа» та група «ММК ім. Ілліча».

¹¹⁹ Коммерсантъ, №223, 11 декабря 2006. – С.9.

¹²⁰ <http://najbogatsieuropejczycy.wprost.pl/>

Зростання соціальної активності великого капіталу

«Помаранчева» революція і досвід радикальної політики першого уряду Тимошенко наочно продемонстрували великому українському капіталу ризики протистояння з суспільством. Негативне ставлення населення до великого капіталу створює сприятливий ґрунт для політики влади, спрямованої проти нього. Це нове розуміння стимулювало розширення дій представників великого капіталу в соціальній сфері.

Відчутно розширилася меценатська діяльність бізнесу. Особливою увагою користувалися українське мистецтво й українська культурна спадщина. До великих меценатських проєктів цього періоду належать реставраційні роботи в національному заповіднику «Софія Київська» (Рінат Ахметов), «Мистецький Арсенал» (Ігор Коломойський, Геннадій Боголюбов, Григорій Суркіс, Вадим Новинський), відновлення палацу гетьмана Кирила Розумовського в селі Батурин (Сергій Тарута, Віктор Пінчук, Вадим Новинський), Запорізька Січ (Едуард Шифрін)¹²¹.

Як однастайно зазначають ЗМІ, стимулами активізації меценатства залишаються традиційні прагматичні потреби капіталу – домагання прихильності влади. Всі перелічені великі проєкти ініційовані самим Президентом Віктором Ющенком.

Спрямованість меценатських дій великого бізнесу переконливо підтверджує тезу, що у взаємовідносинах великого капіталу з новою владою залишається колишня домінанта – він наполегливо домагається її патронату. Патронат влади продовжував відігравати визначальну роль для українського капіталу, переважно як засіб захисту свого бізнесу від можливих радикальних дій з боку державних органів.

Безумовно, порівняно з режимом колишнього президента Кучми, у взаємовідносинах нової влади і великого капіталу кардинально зменшилася компонента, пов'язана з наданням українському бізнесу преференцій, що забезпечують одержання ренти чи захист від конкуренції. Такі випадки стали, справді, винятковими.

Великий капітал розпочав розширювати меценатські проєкти й за межами сфери взаємовідносин з владою. «SCM» та «Інтерпайп» беруть участь у масштабних проєктах, спрямованих на розвиток бізнес-освіти для молоді. Їх мета – формування бізнес-еліти світового рівня. Резонансним проєктом «Інтерпайпу» є створення Музею сучасного мистецтва.

У 2005 р. спостерігається різка зміна в усвідомленні великим капіталом значення ведення соціально відповідального бізнесу (СВБ), що став стандартом для

¹²¹ <http://www.zn.ua/3000/3680/52804/>

великого капіталу розвинених країн. У середовищі українського бізнесу докладають зусиль для консолідації підприємців навколо цієї ідеї.

16 грудня 2005 р. у рамках форуму «Соціальна відповідальність українського бізнесу: принципи, протиріччя, перспективи»¹²³ відбулася презентація Меморандуму про соціальну відповідальність бізнесу в Україні. Організатором форуму виступила компанія «Майкрософт Україна». До цієї ініціативи приєднались 22 компанії і організації, що діють на території країни.

Кілька акцій у цьому напрямку пов'язані з компанією «SCM». Вона одна з перших прийняла внутрішній документ про Корпоративну соціальну відповідальність¹²⁴. «SCM» зацікавлена в тому, – підкреслюється в цьому документі, – щоб в українських бізнесових колах зростало розуміння важливості соціального аспекту сталого розвитку разом з екологічним і економічним аспектами. Ми вважаємо, що прийняття принципів Корпоративної соціальної відповідальності не лише приносить вигоду суспільству, а й допомагає компаніям покращити їхню репутацію, підвищити конкурентоспроможність і удосконалити систему управління ризиками».

Великі українські компанії почали приєднуватися до Глобального договору ООН, що сприяє утвердженню в світі принципів СВБ. До середини вересня 2006 р. Глобальний договір підписали близько 40 українських компаній, асоціацій та громадських організацій¹²⁴.

З ініціативи Компанії «SCM» почали вживатися заходи для створення дієвої організації роботодавців, спроможної забезпечити досягнення партнерства з владою і профспілками¹²⁵. До організаційного комітету ввійшли представники від «SCM», «ІСД», ТОВ «Смарт-груп» та ін.

Проте у зв'язку з наближенням парламентських виборів 2006 р. дії великого капіталу щодо залучення бізнесу до реалізації ідей СВБ і партнерства були призупинені. Пріоритетами стали політичні цілі – завоювання влади.

Позитивна реакція економіки

Певним свідченням відповідності тієї чи іншої стратегічної політики влади об'єктивним потребам економіки можна вважати її динаміку. Відмова від радикалізму й перехід до прагматичної політики уряду Єханурова сприяли подоланню негативного тренду в розвитку економіки та відновленню тенденції зростання.

На рисунку 3.1 наведено динаміку реального ВВП (у % до відповідного періоду попереднього року) з січня 2005 р. по липень 2006 р., тобто за увесь період

¹²² <http://itware.com.ua/events/666/print>

¹²³ <http://www.skm.com.ua>

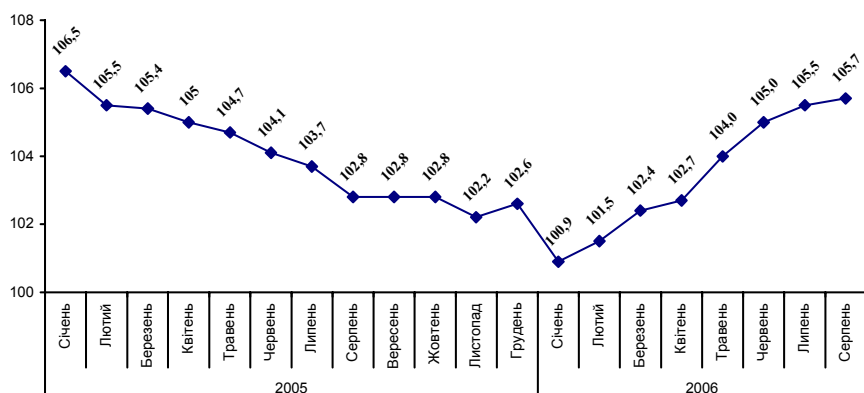
¹²⁴ <http://mynews-in.net/news/society/2007/03/20/1127279.html>

¹²⁵ Дело, №32, 23 февраля 2006. – С.10.

перебування у владі «помаранчевої» команди. Зміни динаміки ВВП переконливо свідчать про наявність тісної кореляції зі змінами стратегічної політики двох урядів. У лютому-серпні 2005 р. радикалізм уряду Юлії Тимошенко супроводжувався швидкою втратою темпів зростання економіки. Далі за прагматичного уряду Єханурова економіка поступово починає знову набирати темпи зростання.

Рисунок 3.1. Зміни реального ВВП

(наростаючим підсумком у % до відповідного періоду попереднього року)

Основний позитивний вплив на економіку справило поліпшення інвестиційного клімату в країні. Експерти, простежуючи динаміку прямих іноземних інвестицій, відзначають, що з приходом уряду Єханурова спостерігається стале збільшення іноземних інвестицій. Наприкінці 2005 р. стрибок в обсягах приросту іноземних інвестицій в основному був пов'язаний з продажем «Криворіжсталі» та кількох великих комерційних банків. У 2006 р. обсяг приросту прямих іноземних інвестицій зменшився, оскільки подібних «Криворіжсталі» приватизаційних продажів не було, але він усе ж був більшим, ніж в аналогічному періоді 2004 р. У 2006 р. продовжувався процес активної купівлі іноземними інвесторами українських банків.

Таблиця 3.2

Прямі іноземні інвестиції в Україну¹²⁶

	2001	2002	2003	2004	2005	Перше півріччя 2006
Приріст за рік, млн. грн.	680,3	916,5	1322,6	2252,6	7328,2*	2008,8
Приріст до попереднього року, %	117,5	120,2	124,2	133,1	181,0	-

Джерело: Статистичний щорічник України за 2005 рік. Комітет статистики України: К.: «Консультант», 2006. – С.270–271.

* Значне зростання за рахунок продажу пакета акцій ВАТ «Криворіжсталь»

¹²⁶ Статистичний щорічник України за 2005 рік. Комітет статистики України: К.: «Консультант», 2006. – С.270–271.

Активізація діяльності великих бізнес-груп сприяла збільшенню експорту, передусім за рахунок продукції чорної металургії та хімічної промисловості. За січень-листопад 2006 р. порівняно з аналогічним періодом 2005 р. експорт хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості зріс на 14,9%, чорних металів – на 14,7%, продукції з чорних металів – на 23,6%¹²⁷. Проте на уряд Єханурова очікували нові труднощі, пов'язані із зростанням цін на імпортований природний газ. Зростання традиційних статей українського експорту – продукції чорної металургії та хімічної промисловості не перекирило темпів зростання обсягу імпорту. В результаті уряду не вдалося призупинити тенденцію збільшення негативного сальдо зовнішньої торгівлі.

Таблиця 3.3

Зовнішня торгівля України, \$ млн.

	2004	2005		2006
		січень-серпень	вересень-грудень	січень-липень
Експорт	32666,1	22438,7	11848,0	20707,7
Імпорт	28996,1	22810,9	13330,2	23969,4
Сальдо	3670,0	-372,2	-1482,2	-3261,7

Непослідовність політики «помаранчевої» влади

Після активного періоду в жовтні-листопаді 2005 р. у діях Президента Ющенка і уряду Єханурова в сфері налагодження взаємовідносин з великим капіталом запанувала тривала пауза. Це почало викликати розчарування у представників вітчизняного бізнесу.

Заявлені ініціативи в перші місяці не були реалізовані на практиці. Уряд не вжив практичних заходів для розробки правової бази і технології відбору об'єктів та перегляду результатів приватизації за допомогою укладення мирових угод. А це головне питання, що непокоїло великий український капітал. Тільки 6 березня 2006 р. Єхануров підтвердив, що до завершення виборів до парламенту уряд не вживатиме жодних заходів щодо укладення мирових угод з власниками приватизованих об'єктів¹²⁸.

Залишалися невирішеними також питання компенсації втрат інвесторів, що реалізують свої проекти в СЕЗ і ТПР.

Діяльність утворених організаційних структур по зв'язках з українським великим капіталом та іноземними інвесторами не підтримувалася владою.

Окремі дії як Президента, так і прем'єр-міністра свідчили також про певну непослідовність здійснюваної політики. Так, після публічної відмови Президен-

¹²⁷ Державний Комітет статистики України. Статистичний бюлетень за січень-листопад 2006 року. – С.63

¹²⁸ Коммерсантъ, № 37, 7 марта 2006. – С.8.

та і прем'єр-міністра від політики реприватизації, не були припинені судові розгляди законності приватизації стосовно об'єктів групи «Інтерпайп». Незважаючи на звернення українських та іноземних експертів і політиків, нові акції протесту трудового колективу заводу, Президент і прем'єр-міністр продовжували наполягати на необхідності повернення НФЗ у державну власність і повторного продажу.

Про мотиви такого вибіркового підходу можна лише висловлювати припущення. З одного боку, це міг бути суто політичний мотив, пов'язаний з особистістю экс-президента Кучми, з другого – це могло бути вираженням прагматичного підходу, оскільки вдалий приклад продажу «Криворіжсталі» надихнув уряд на пошук високоліквідних об'єктів для забезпечення надходження додаткових коштів у бюджет. Таким об'єктом, безперечно, був НФЗ¹²⁹. На користь другого припущення свідчить, зокрема, виступ Єханурова відразу після продажу «Криворіжсталі», коли він уперше оголосив про можливість повернення у державну власність ще 5–6 підприємств з метою їх подальшого продажу за вищу ціну¹³⁰.

Така політична й правова невизначеність крила у собі небезпеку реанімації реприватизації як політичного процесу в країні. Її могла використовувати як інструмент боротьби за свої інтереси будь-яка політична сила. Так, напередодні парламентських виборів у березні 2006 р. у виступах Валентини Семенюк, представника Соціалістичної партії, знову наполегливо залунали реприватизаційні мотиви.

Ця невизначеність підживлювала й некерований масовий процес переділу власності. Свого часу після перших категоричних заяв Президента Ющенка і прем'єр-міністра Єханурова про відмову від політики реприватизації число таких акцій помітно зменшилося. Без можливості правової зміни власника боротьба за перегляд результатів приватизації втрачала сенс.

Відсутність правового регулювання й однозначної політичної позиції влади спровокувала нову хвилю акцій з переділу власності. Показовим є повторення силових акцій, застосованих до об'єктів, що раніше належали бізнес-групі Григоришина. Рівно за рік, у лютому 2006 р., групою приватних охоронців приблизно з 40 осіб було захоплено будинок «Чернігівобленерго». Невдала спроба була і щодо захоплення «Полтаваобленерго».

Саме 2005–2006 роки, як вважають експерти, поклали початок масовому поширенню рейдерства в країні. До цих процесів почали залучатися органи державного управління і суди.

¹²⁹ День, №195, 25 октября 2005. – С.1.

¹³⁰ <http://ru.obkom.net.ua/news/2005-10-24/1123.shtml>

Загострення проблеми допуску іноземного капіталу в економіку

«Помаранчева» влада зруйнувала систему патронату, створену режимом колишнього Президента Кучми для українських бізнес-груп. При цьому автоматично було ліквідовано також механізм «ручного» регулювання допуску в національну економіку іноземного капіталу. Зони інтересів великого українського капіталу виявилися незахищеними від проникнення сильних зарубіжних конкурентів.

Президент Ющенко та його команда, котрі виступали антагоністами олігархічного капіталу, не підтримували ідеї захисту інтересів національного виробника та національного інвестора. Їхнім ліберальним поглядам більше відповідала політика «відкритої» економіки, що передбачає вільний доступ в українську економіку іноземного капіталу й створення для нього національного режиму господарювання.

Нові принципи інвестиційної політики, проголошені «помаранчевою» командою, на практиці були застосовані при повторному продажу пакета акцій «Криворіжсталі». Вперше виразно пролунало прагнення Президента й уряду перейти від традиційної інвестиційної політики, що захищає інтереси олігархічних бізнес-груп, до політики «відкритої» економіки з вільним доступом іноземного капіталу. Спеціально для цього випадку було затверджено урядом новий спосіб продажу – конкурс із застосуванням елементів відкритого аукціону, в якому єдиним критерієм вибору переможця ставала запропонована їм ціна.

«Помаранчева» команда бачила у великому українському капіталі носія негативних рис і не пов'язувала з ним перспективи розвитку національної економіки. За її твердим переконанням, подолати олігархічний характер української економіки можна було тільки за допомогою великих транснаціональних компаній неукраїнського походження, здатних внести в країну масштабні інвестиції, сучасні технології та менеджмент, ведення бізнесу на засадах соціальної відповідальності.

Політика «відкритої» економіки апіорі призводить до поразки в конкурентній боротьбі з іноземним капіталом слабшого українського капіталу. Це підтвердили й результати конкурсу з продажу пакета акцій «Криворіжсталі» у жовтні 2005 р. У ньому взяли участь три претенденти: потужний міжнародний металургійний трейдер компанія Mittal Steel Germany GmbH, консорціум української бізнес-групи «ІСД» та французької компанії Arcelor, а також російська бізнес-група «Смарт-груп». Українські претенденти не змогли протистояти великому іноземному інвестору. Переможцем конкурсу стала компанія Mittal Steel Germany GmbH.

Уряд Єханурова підтвердив, що новий спосіб приватизації, що відкриває вільний доступ для іноземних інвесторів, буде застосовуватися при продажу всіх великих підприємств країни.

Реакція суспільства

Незважаючи на відмову від радикальних методів, при уряді Єханурова «помаранчевій» владі не вдалося відновити рівень підтримки з боку населення. Рейтинг Президента Ющенка й уряду Єханурова з невеличкими коливаннями продовжував неухильно знижуватися (табл. 3.3 і 3.4). Певне збільшення підтримки президента й уряду було відзначено тільки в грудні 2005 р. і січні 2006 р., а далі тенденція зниження знову набрала сили.

Таблиця 3.4

Рівень підтримки населенням Президента Віктора Ющенка (% опитаних)

	Ціком підтримую	Підтримую окремі заходи	Не підтримую	Важко відповісти
Липень 2006	12,9	38,9	42,0	6,2
Травень 2006	17,1	43,6	35,1	4,2
Січень 2006	19,4	32,9	42,1	5,6
Грудень 2005	17,1	39,6	37,2	6,1
Листопад 2005	14,3	39,5	39,4	6,7
Жовтень 2005	18,1	44,9	31,9	5,1
Вересень 2005	20,3	44,4	28,6	6,7
Серпень 2005	30,2	38,1	26,1	5,7
Червень 2005	39,9	33,4	21,0	5,8
Квітень 2005	46,6	27,2	20,5	5,7
Лютий 2005	46,7	26,9	19,8	6,7

Таблиця 3.5

Підтримка діяльності уряду України (% опитаних)

	Ціком підтримую	Підтримую окремі заходи	Не підтримую	Важко відповісти
Липень 2006	6,3	43,2	40,8	9,7
Травень 2006	6,0	47,0	37,8	9,2
Січень 2006	9,0	42,4	38,0	10,5
Грудень 2005	8,0	47,7	32,4	11,9
Листопад 2005	6,7	44,6	37,2	11,5
Жовтень 2005	8,3	51,2	30,8	9,7
Вересень 2005	8,5	47,7	32,6	11,2
Серпень 2005	22,1	44,6	26,3	7,0
Червень 2005	28,1	39,9	22,2	9,9
Квітень 2005	35,8	37,1	18,4	8,7
Лютий 2005	36,4	35,3	18,8	9,5

Черговий виток політизації великого капіталу

Органічним для великого капіталу, зазвичай, є лояльне ставлення до влади. Властиві йому публічні позиції і розмір активів змушують його зменшувати можливі ризики від конфронтації з державними органами. Винятку не становив і великий український капітал. Після «помаранчевої» революції представники всіх потужних бізнес-груп країни вдавалися до неодноразових спроб налагодити взаємовідносини з владою, передусім з Президентом Віктором Ющенком. Проте за

винятком «ІСД» Президент не мав персональних стосунків з представниками жодної з великих бізнес-груп.

Упродовж «помаранчевого» періоду, включаючи термін дії уряду Єханурова, влада перебувала у протистоянні до великого капіталу. Своєю реальною політикою вона продовжувала створювати певні ризики для українських бізнес-груп. До таких ризиків можна віднести:

- незавершеність політики реприватизації, великий капітал не одержав гарантій прав власності на приватизовані об'єкти;
- проведення на практиці політики «відкритої» економіки, за якої великий український капітал програвав у конкурентній боротьбі транснаціональному капіталу;
- політизація взаємовідносин влади з великим капіталом;
- відсутність державної підтримки бізнесу в період адаптації до нових, вищих цін на газ;
- порушення економічного партнерства з Росією, що спричинило торгові війни між країнами.

Внаслідок цього напередодні парламентських виборів 2006 р. частина великого капіталу призупинила дії з налагодження співробітництва з існуючою «помаранчевою» владою і спрямувала свої зусилля на здобуття влади легітимним шляхом. Лідером цього руху стала Компанія «SCM» та її головний власник Рінат Ахметов.

Почалося швидке відродження Партії регіонів, що була створена свого часу як провідник інтересів великого капіталу. Відразу після поразки на президентських виборах 2004 р. позиції партії відчутно похитнулися. Це дало підставу спостерігачам заговорити навіть про її політичну смерть. Проте потужне фінансове, ідеологічне й організаційне підживлення з боку великого капіталу і представників колишньої адміністрації президента Кучми допогло її швидко відновитися. Вміло використовуючи критику «помаранчевої» команди, а також явне погіршення в розвитку економіки, Партія регіонів зуміла розширити свій електорат. Вона привабила виборців наявністю у своїх лавах фахових управлінців і зовнішньою дисциплінованістю.

Зрештою Партія регіонів здобула перемогу. У парламенті вона одержала 186 місць або 41,3% голосів. Її підтримали Компанія «SCM» і пов'язані з нею бізнес-групи Донецького регіону.

А для партій «помаранчевого» блоку настав складний період. Блок розколовся, і окремі політичні сили готувалися до участі у виборах самостійно. Це відчутно послабило їхні позиції серед електорату. До парламенту вдалося пройти тільки трьом політичним силам – Блоку Юлії Тимошенко (БЮТ) – 125 місць або 27,8% голосів, блоку «Наша Україна» (НУ) – 81 місце або 18% і Соціалістичній партії України (СПУ) – 31 місце або 6,9% голосів. На боці «помаранчевих» залишилися бізнес-групи, що підтримали під час президентських виборів Віктора Ющенка. Крім «ІСД»,

що, продовжуючи співпрацювати з Президентом, не приєдналася під час парламентських виборів до жодної з основних політичних сил.

Крім того, у парламент пройшла Комуністична партія України (КПУ), що одержала 21 місце або 4,7% голосів.

Віктор Пінчук під час виборів до парламенту в березні 2006 р. не мав відкритого контакту з жодною з головних політичних сил. Він фінансово підтримував кілька явно не прохідних і не опозиційних до «помаранчевих» політичних сил. ЗМІ писали про фінансову підтримку з його боку партії «Віче» Інни Богословської та блоку «Ми» Володимира Литвина (екс-спікера парламенту)¹³¹.

Протиріччя між «помаранчевими» партіями тривали й в стінах парламенту. Вони не спромоглися зберегти створену ними парламентську «більшість». Демократична коаліція, сформована з БЮТ, НУ і СПУ, розпалася. Вихід з Демократичної коаліції СПУ дозволив Партії регіонів сформувати нову парламентську «більшість». До Антикризисної коаліції крім неї ввійшли СПУ і КПУ.

У результаті цих перегрупувань до складу Антикризисної коаліції несподівано потрапила група «ММК ім. Ілліча». Під час парламентських виборів вона підтримала одну з головних політичних сил «помаранчевих» – СПУ. Крім того, вона завжди розглядала «SCM» як свого основного конкурента на ринку.

4 серпня на пропозицію Антикризисної коаліції Верховна Рада затвердила прем'єр-міністром Віктора Януковича і склад нового уряду. Від цього часу закінчився період перебування у владі «помаранчевої» команди. В Україні встановилося пряме правління великого капіталу.

У табл. 3.6 наведено карту політичних орієнтацій найбільших бізнес-груп, що склалися і почала визначати взаємовідносини великого капіталу і влади. До таблиці включено бізнес-групи рейтингу, інформацію про який наведено вище у табл.1.1. Ця карта свідчить про те, що склався певний паритет у підтримці бізнес-групами партій влади й опозиції до уряду Януковича. Паритет у розподілі політичних сил і великих бізнес-груп, що приєдналися до них, передбачав жорстку боротьбу між ними.

Таблиця 3.6

Розподіл бізнес-груп за політичними орієнтаціями

Партії влади			Опозиція уряду Януковича			
Партія	Бізнес-група	Активн. млн. грн.	Партія, президент	Бізнес-група	Активн. млн. грн.	
Партія регіонів	"SCM"	12144	Президент	"ІСД"	7391	
	"Донецьксталь"	4271		НСНУ	"Укрпромінвест"	1129
	Група "АРС"	1931		БЮТ	"Приват"	6312
	"Укрпідшипник"	268		"Запоріжсталь"	2763	
Усього		18614		"УкрАвто"	1594	
СПУ	"ММК ім. Ілліча"	5102		"Фінанси і кредит"	1280	
Усього правляча коаліція		23716	Усього опозиція		20469	
Не визначилися						
	"Інтерпайп"	5410				
	"Група Фірташа"	н/д				

¹³¹ Інвестгазета, №3–4, 23 янвря 2006. – С. 3.

Висновки:

1) Перед командою Президента Віктора Ющенка постало завдання воістину історичного значення – здійснення кардинальної перебудови політичної і соціально-економічної системи, що склалася в країні. При цьому президентська команда неминуче мала зіткнутися з ризиками, характерними для таких трансформаційних періодів у будь-якій країні. До них можна віднести: а) початкову слабкість нової влади і наявність у старій влади потужної політичної й економічної бази; б) необхідність зосередитися на вирішенні невідкладних оперативних завдань, що спричиняє небезпеку втрати стратегічних орієнтирів; в) вимога підвищеного популізму дій, оскільки новій владі необхідно зміцнити свої позиції серед населення; г) тимчасова політична нестабільність, що негативно позначається на розвитку економіки. На ці об'єктивні реалії наклали відбиток і суб'єктивні чинники – характер першої пореволюційної урядової команди, що була схильна до дій підвищеної радикальності.

2) За усіх невдач і помилок, властивих «помаранчевим» урядам, їм вдалося досягти певних успіхів на шляху постолігархічної трансформації. До таких позитивних зрушень можна віднести:

- По-перше, швидке формування елементів громадянського суспільства. В цілому суспільство усвідомило свої можливості впливати на розвиток країни. Населення опанувало методи впливу на владу (вуличні протидії, звернення до суду, врахування громадської думки та ін.). Здобули незалежність ЗМІ. Вони почали відігравати значну роль у контролі над діями державних органів управління;

- По-друге, діяльність державних органів набула публічного характеру. Представники влади змушені брати участь у громадських дискусіях, захищаючи й обгрунтовуючи прийняття тих чи інших рішень;

- По-третє, визначення європейського вибору розвитку країни. Президент і уряди послідовно дотримувалися політики приєднання до СОТ, інтеграції в ЄС;

- По-четверте, надання рівних умов для бізнесу, в тому числі для іноземних інвесторів. Це стимулювало в країні умови вільної конкуренції. Сприяло запровадженню в українській економіці позитивних світових стандартів ведення бізнесу.

3) Під час діяльності першого і другого пореволюційних урядів були ліквідовані основні механізми олігархічних взаємовідносин між владою і великим капіталом. Влада публічно відмовилася від патронату корпоративних інтересів великого українського капіталу. Явища патронату перестали бути інституціональною основою суспільства й економіки. Своїм пріоритетом влада проголосила й почала на практиці реалізовувати масштабні соціальні програми для населення, передусім для його уразливих прошарків.

4) «Помаранчева» революція стимулювала усвідомлення великим капіталом його соціальної ролі. Бізнес-групи різко активізували меценатську і добродійну діяльність. Величезні зміни відбулися у розумінні принципів ведення бізнесу. Український капітал почав освоювати світові стандарти ведення соціально відповідального бізнесу, приєднуючись до Глобального договору. Хоча дії капіталу в цьому напрямку, як і раніше, стимулювалися переважно традиційними мотивами – прагненням здобути прихильність влади. Великий український капітал ще не усвідомив повною мірою свою країноутворюючу роль.

5) Водночас методи і швидкість, з якою здійснювалася постолігархична трансформація, перевищили адаптаційні можливості суспільства й економіки. З огляду на особливості історичного розвитку, великий український капітал становив інституціональну основу сучасної економіки України. Застосування проти нього радикальних заходів з боку уряду Тимошенко неминуче мало призвести до травмування економічного організму країни. Це супроводжувалося швидкою втратою темпів економічного зростання. Тільки прагматична й обережна політика уряду Єханурова сприяла відновленню темпів економічного розвитку.

6) До негативних наслідків політики «помаранчевої» команди слід віднести і значне падіння підтримки її з боку населення. Частково це було пов'язано з цілком прогнозованим ефектом, що зазвичай супроводжує перетворення опозиції на владу. Поступово у населення вщухала революційна ейфорія і збільшувалися вимоги до влади, задовольнити які швидко було неможливо. Крім того, негативне сприйняття подій з боку населення посилювали радикалізм урядових дій і погіршення в економічному розвитку. Частина населення була незадоволена тим, що нова команда не виконала своїх зобов'язань, на зразок: «Бандитам – в'язниці!». Певні втрати серед електорату, зрештою, призвели до програшу «помаранчевими» силами парламентських виборів у березні 2006 р. На хвилі невдоволення результатами діяльності «помаранчевої» команди перемогу одержала Партія регіонів, що представляла інтереси великого капіталу.

4. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ВЕЛИКОГО КАПІТАЛУ З ВЛАДОЮ І СУСПІЛЬСТВОМ: ПРИХІД ДО ВЛАДИ ПАРТІЇ РЕГІОНІВ

За оцінками незалежних експертів і політиків, основною ознакою розвитку України після парламентських виборів 2006 р., коли до влади прийшла Партія регіонів, стали процеси політичного реваншу і реставрації режиму періоду президентства Леоніда Кучми або, як його почали називати, «кучмізму»¹³².

Проте нова історична реальність вносить у процеси реставрації свої корективи – істотно змінилися учасники процесу, а також загальна ситуація в країні. По суті, на цей час Україна продовжує шлях постолігархічної трансформації, що її розпочала «помаранчева» революція. У країні під впливом багатьох найрізноманітніших чинників досить бурхливо й болісно відбувається становлення нової за характером системи взаємовідносин «великий капітал – влада – суспільство». Нині поєднуються в одне ціле елементи «кучмізму» й ті новації, що їх принесла з собою «помаранчева» революція.

4.1. Монополізація влади

Внаслідок парламентських виборів 2006 р. Партія регіонів стала правлячою політичною силою в країні. Її першим і яскраво вираженим прагненням стало досягнення монопольних позицій у владі, що уможливило б встановити цілковитий контроль над державною політикою і виключало будь-які несподіванки для великого капіталу.

Створення керованої «більшості» у парламенті

Завдяки Антикризисній коаліції Партія регіонів створила керовану «більшість» у парламенті. У складі Коаліції фракція Партії регіонів відіграє монопольну роль, вона має 78,1% голосів. Інші фракції – СПУ і КПУ – перебувають у коаліції в залежному становищі. Вхідження до коаліції було для них єдиним шансом продовжити собі політичне життя¹³³.

¹³² <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/624/55150/>; <http://www.glavred.info/archive/2006/12/04/125807-3.html>; <http://www.izvestia.com/comment/article3095306>

¹³³ <http://www.zn.ua/1000/1030/55260/>

Коаліція має можливість безперешкодно проводити через парламент рішення, що не потребують конституційної більшості. Дуже яскравою ілюстрацією того, що голосування в парламенті перетворилося на декоративну дію, може слугувати безпрецедентно коротка процедура прийняття найважливішого документа країни Бюджету-2007¹³⁴. У другому читанні текст закону про Бюджет-2007 по-статейно було проголосовано за 70 хвилин. Голосували тільки фракції, що ввійшли до Коаліції.

Антикризова коаліція має сильні позиції в структурі парламенту. Її представники обійняли вищі посади: Олександр Мороз (лідер СПУ) – голова Верховної Ради, Адам Мартинюк (КПУ) – заступник голови. Це уможливило їм контроль над регламентом і процесом голосування. Явні порушення регламенту були при ухваленні рішення про відставку міністра внутрішніх справ Луценка, міністра закордонних справ Тарасюка, керівника СБУ Дріжчаного, а також при розгляді таких найважливіших проектів як Закон про Бюджет-2007, Закон про Кабінет Міністрів України та ін.

При розподілі парламентських комітетів представники Антикризової коаліції одержали головні позиції в економічному блоці:

Партія регіонів:

Комітет з питань бюджету:

Комітет з питань транспорту і зв'язку:

Соціалістична партія України:

Комітет з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва.

Монополізація вищої виконавчої влади

Партія регіонів досягла практично абсолютної монополії в центральних виконавчих органах державної влади. За минулі місяці відбулася масштабна заміна всіх керівних кадрів.

У складі уряду домінують представники Партії регіонів, в основному ті, хто колись обіймав посади в уряді Януковича в 2003-2004 роках або під час його губернаторства в Донецькій області. Посади в новому Кабінеті Міністрів розподілилися в такий спосіб:

Партія регіонів – прем'єр-міністр, усі 6 віце-прем'єр-міністрів (3 раніше працювали в уряді Януковича), 14 з 19 міністрів (раніше працювали з Януковичем – 8).

СПУ – 3 міністри,

КПУ – 1 міністр,

НСНУ – 1 міністр (за квотою президента).

¹³⁴ <http://www.zn.ua/1000/1030/55322/>

Судячи з офіційної інформації, після приходу на посаду прем'єр-міністра Януковича понад 200 осіб були замінені на тих посадах, кадровий склад яких затверджується постановами Кабінету Міністрів України. Крім того, було введено понад 20 нових посад заступників міністрів і керівників відомств, в основному в тих органах, де вищі керівні посади спочатку обійняли не представники Партії регіонів.

По суті апарат виконавчої влади, як і за экс-президента Кучми, на цей час політично нейтралізований і може бути використаний для реалізації корпоративних інтересів великого капіталу.

Нова орієнтація уряду проглядається також у рішенні про ліквідацію Ради підприємців (РП) при Кабінеті Міністрів України¹³⁵. Свого часу вона зазнала змін за прем'єр-міністра Тимошенко, котра вивела з її складу представників великого капіталу й замінила їх представниками середнього і малого бізнесу, які підтримали «помаранчеву» революцію. РП тоді очолила Ксенія Ляпіна, член НСНУ, активний провідник ідей «помаранчевих».

Перетягування повноважень у системі «президент - прем'єр-міністр»

У результаті дій Партії регіонів Президент Віктор Ющенко фактично залишився єдиним представником «помаранчевих» ідеалів у владі і міг протистояти процесам реставрації «кучмізму». До того ж він мав значний персональний вплив усередині країни й на міжнародній арені як головний герой «помаранчевої» революції. Тому основна боротьба за остаточне здобуття монопольної влади з боку Партії регіонів зосередилася по лінії «президент - прем'єр-міністр».

Приводом для перегляду повноважень Президента стала політична реформа, що набрала чинності з січня 2006 р. За попереднього складу парламенту вона не була реалізована на практиці, й Президент Ющенко зберігав до приходу уряду Януковича колишні усталені повноваження.

Прем'єр-міністр Янукович і його Секретаріат досить наполегливо почали вести боротьбу за перетягування повноважень від Президента. Кожна акція в цьому напрямку проводилася в такий спосіб, що викликала резонанс у суспільстві. Спостерігачі констатують, що «бій за владу точиться по всьому пакету повноважень – від першості у вирішенні стратегічних питань до протокольних – хто і яке місце має займати за столом засідань, склад запрошених на офіційні заходи і т.п.»¹³⁶.

Серед акцій з «перетягування повноважень» від Президента до прем'єр-міністра найбільший резонанс мали такі:

¹³⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2006 р. №1745.

¹³⁶ <http://www.zn.ua/1000/1030/55260/>

- демонстративна відмова Кабінету Міністрів виконувати доручення Президента і його Секретаріату¹³⁷;
- спроба запровадити попереднє «візування» проектів указів і розпоряджень Президента у прем'єр-міністра і відповідного міністра (контрасигнація)¹³⁸;
- позбавлення Президента повноважень щодо призначення окремих міністрів в уряд;
- прагнення проводити «зовнішню політику правлячої коаліції», незалежну від Президента¹³⁹.

У концентрованому вигляді новий розподіл повноважень між Президентом і урядом зафіксовано в Законі «Про Кабінет Міністрів України».

Дії Антикризисної коаліції й уряду з перебудови органів державного управління створили реальні ризики для демократичних інститутів, що сформувалися і утвердилися після «помаранчевої» революції в Україні. У результаті таких дій одна політична сила, а через неї обрані бізнес-групи дістали цілковитий контроль над стратегічною політикою розвитку країни. Реальним стає поява нового авторитарного центру в особі прем'єр-міністра Віктора Януковича. При цьому інші політичні сили і громадськість обмежуються у можливостях впливати на прийняття рішень органами влади. У їхньому арсеналі залишаються тільки радикальні способи «вulistичної демократії» або фізичне блокування роботи органів влади.

4.2. Реалізація корпоративних інтересів великого капіталу

Процеси реставрації олігархічної системи часів президента Кучми полягали в послідовному спрямуванні державної політики в русло задоволення корпоративних інтересів великого капіталу. Для цього почали використовуватися традиційні для колишнього режиму механізми: система пільг і преференцій, «ручний» розподіл бюджетних ресурсів, придбання активів через керовану приватизацію та ін.

Оволодіння стратегічними позиціями в сферах економічних інтересів

За дуже короткий відрізок часу Партії регіонів вдалося встановити контроль над тими економічними сферами, де великі бізнес-групи, що підтримують її, мають значний інтерес. Передовсім це торкнулося залізничного транспорту і паливно-енергетичного сектора, що є основними сферами формування рівня витрат на виробництво металургійної продукції.

Одним з перших кадрових рішень уряду Януковича стало призначення генеральним директором «Укрзалізниці» Володимира Козака – колишнього гене-

¹³⁷ Постанова Кабінету Міністрів України №1256 від 30.08.2006 «Про внесення змін у Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України».

¹³⁸ <http://expres.ua/articles/2006/09/22/11035>

¹³⁹ Коммерсант, №216, 30 листопада 2006. – С.1.

рального директора Донецької залізниці, що перебуває під контролем «SCM»¹⁴⁰. Козак пройшов у парламент за списком Партії регіонів.

Уряд Януковича забезпечив прихід представників Партії регіонів і топ-менеджерів «SCM» до керівництва найбільших державних компаній паливно-енергетичного сектора – ДП «Енергоринок», НАК «Нафтогаз України», НАК «Енергетична компанія України»¹⁴¹.

У серпні 2006 р. було замінено керівника Національної комісії з регулювання електроенергетики (НКРЕ). Комісію очолив Олександр Rogozin, котрий вважається креатурою віце-прем'єр-міністра Андрія Клюєва. Контроль над НКРЕ дає можливість регулювати рентабельність і розподіл енергоресурсів. Одним з перших важливих кроків нового керівника стала відміна рішення экс-міністра палива й енергетики Івана Плачкова («помаранчева» команда) про запровадження єдиних тарифів на електроенергію по всій країні. Єдині тарифи призвели до подорожчання електроенергії для промислових споживачів центральних і східних регіонів, що підтримують Партію регіонів. Повернення диференційованих тарифів, вважають ЗМІ, вирішує проблеми бізнес-груп цих регіонів за рахунок погіршення тарифних умов для виробників інших регіонів країни¹⁴².

Відновлення спеціальних економічних зон (СЕЗ) і територій пріоритетного розвитку (ТПР)

Незважаючи на те, що СЕЗ і ТПР були створені в країні для залучення іноземних інвесторів, їх пільгові режими почали широко використовувати в своїх інтересах потужні українські бізнес-групи. Саме з цієї причини одним із перших рішень уряду Юлії Тимошенко стала відміна пільгових режимів СЕЗ і ТПР.

Як засвідчив наш аналіз, у відновленні СЕЗ і ТПР безпосередньо зацікавлений великий капітал Донецького регіону. До їх відміни в цьому регіоні були розташовані 2 з 10 СЕЗ країни, у них реалізовувалося 142 з 500 інвестиційних проєктів (28,4%). У таблиці 4.1 наведено орієнтовні дані щодо кількості проєктів і обсягів інвестицій, які припадають на головних чинних осіб Партії регіонів.

Таблиця 4.1.

Кількість проєктів і обсяг інвестицій, що припадають на частку компаній, що контролюються Ахметовим, Колесниковим і Звягільським в СЕЗ Донецької області

Показник	Усього в регіоні	В тому числі по компаніях, що контролюються:		
		Ахметовим	Колесниковим	Звягільським
Кількість проєктів	142	13	3	4
Інвестиції, млн. дол. США	3312,38	912,50	119,09	154,30

¹⁴⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2006 р. №1228.

¹⁴¹ Деловая столица, №33–34, 21 августа 2006. – С.6.

¹⁴² Деловая столица, №48, 29 ноября 2006. – С.1.

Уряд Януковича демонструє наполегливість у питанні відновлення режиму СЕЗ і ТПР. Спочатку ці позиції було включено до проекту Закону про Бюджет-2007. Потім на вимогу Президента вони були вилучені з нього. Проте були перенесені в спеціальний законопроект «Про внесення змін у деякі закони України з питань оподаткування». Після вето президентом і цього закону уряд спробував знову повернути положення про відновлення СЕЗ і ТПР до тексту Закону про Бюджет-2007. Оскільки в остаточний текст Закону про Бюджет-2007 ці положення не ввійшли, то, за інформацією ЗМІ, в уряді готується ще одна спроба щодо їх просування – законопроект «Про внесення змін у Закон України «Про загальні принципи створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон».

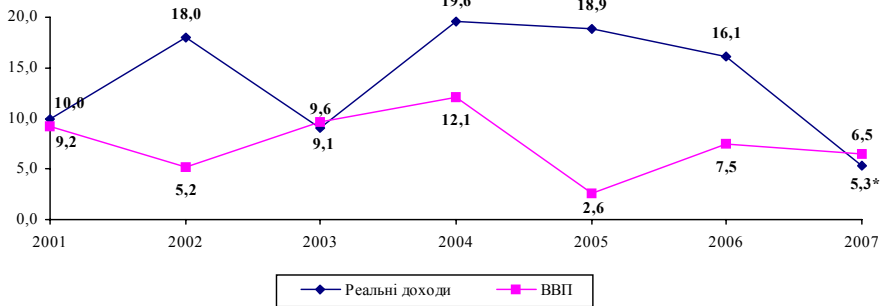
Використання бюджетних ресурсів

Одним з традиційних напрямків патронату влади стосовно великого капіталу в період президента Кучми було широке надання державної підтримки галузям (дотації, субсидії, пільгові інвестиції, кредити та ін.), кошти якої широко використовувалися бізнес-групами. За таких пріоритетів соціальна складова бюджету завжди відсувалася на другий план.

«Помаранчева» влада докорінно змінила систему розподілу бюджетних коштів. Було відчутно зменшено державну підтримку розвитку виробництва, надто приватного сектора. Пріоритетами бюджету стали потреби споживання.

Уряд Януковича через Бюджет-2007 вдався до різкого повороту в бюджетній політиці. Публічно було проголошено зміну стратегічних пріоритетів. Бюджети «помаранчевих» урядів зазнали критики й були названі бюджетами «проїдання». На відміну від них Бюджет-2007 кваліфікувався як інвестиційно-інноваційний. Порівняно з 2006 р. частку видатків на споживання було зменшено з 77,2% до 74,4%, а частку видатків на розвиток збільшено з 22,8% до 25,6%. Показовою у цьому відношенні є початкова пропозиція про зниження у понад три рази порівняно з 2006 р. темпів зростання реальних доходів населення. Темпи зростання реальних доходів населення були заплановані нижче очікуваних темпів зростання ВВП. Навіть у період президента Кучми приріст реальних доходів населення майже завжди випереджав приріст ВВП.

**Рисунок 4.1. Приріст ВВП і реальних доходів населення
(% до попереднього року)¹⁴³**

*Початкова пропозиція в проєкті «Державної програми економічного і соціального розвитку на 2007 рік»

Суспільство гостро сприйняло настійність, з якою уряд Януковича опирався вимозі Президента Ющенка про збільшення прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати¹⁴³. Захищаючи інвестиційні потоки, призначені для приватного бізнесу, уряд навіть під загрозою втрати підтримки з боку населення довго не погоджувався на незначний перерахунок бюджету – в межах 800 млн.грн. Навіть після того, як уряд змушений був погодитися на вимоги Президента, він все ж не поступився передбаченими бюджетом програмами розвитку виробництва. Джерелом додаткових коштів на соціальні програми визнано надпланові надходження в бюджет від приватизації, що вкрай нереально. У 2006 р. план надходжень коштів у бюджет від приватизації, що був у 5 разів нижчий за план на 2007 р., виконано всього на 26,3%.

Бюджет у частині видатків на розвиток виробництва сформовано таким чином, що, як і за часів Президента Кучми, державні фінансові ресурси можуть бути досить легко спрямовані на розвиток приватного бізнесу. Переконливо підтверджує цю тезу лише перелік передбачених напрямків фінансування:

- а) інвестиційні проєкти з технічної модернізації в різноманітних галузях економіки;
- б) вирішення завдань з енергозбереження в умовах зростання цін на енергетичні ресурси (переважно для металургії та хімічної промисловості);

¹⁴³ Статистичний щорічник України за 2005 рік. Державний комітет статистики України: К., «Консультант», 2006. – С.31, 406.

¹⁴⁴ Український незалежний центр політичних досліджень наводить приклади негативних реакцій на це – <http://www.uncpd.kiev.ua>

в) підтримка розвитку окремих галузей – машинобудування, вугільна промисловість, авіаційна промисловість, оборонно-промисловий комплекс та ін.

На думку експертів, як і за президентства Кучми, Бюджет- 2007 розподіляє кошти між окремими суб'єктами, а не між суспільними цілями¹⁴⁵.

Крім того, фахівці не без підстави вважають, що запропоновані в бюджеті методи розподілу бюджетних коштів на розвиток виробництва та надані пільги відтворюватимуть базу масової корупції. Їх розподіл здійснюватиметься «вручну», тобто за окремими рішеннями Кабінету Міністрів і через різноманітні фонди.

Таким чином, уряд знову перетворюється на центр розподілу державних інвестиційних коштів і конкретних пільг для приватного бізнесу. Саме на цей бік бюджетної політики звернув увагу відомий економіст А.Гальчинський: «...проблема держінвестицій в тому, що вони завжди пов'язані з корупцією, бюрократизацією та політичним тиском на приватний капітал»¹⁴⁶. Це підтверджує щодо преференцій і экс-прем'єр-міністр Юрій Єхануров: «Розмови й деякі дії нової влади дають дедалі більше підстав для підозр, що фіскальні преференції надаватимуться вибірково»¹⁴⁷.

Відшкодування ПДВ

Практика відшкодування ПДВ експортерам продукції з бюджету в часи президентства Кучми перетворилася в добре відпрацьований механізм масової корупції чиновництва та формування тіньових доходів бізнесу. Тому обидва «помаранчеві» уряди вважали нагальною проблему реформування системи відшкодування ПДВ. Проте «помаранчевим» урядовим командам не вдалося провести дієвого реформування системи, у бюджеті накопичувалися обсяги неповернутого ПДВ.

Для уряду Януковича проблема відшкодування ПДВ одразу стала одним з головних оперативних завдань. Бізнес-групи, що підтримують Партію регіонів, вели широку експортну діяльність. Зростання бюджетної заборгованості з ПДВ вельми негативно позначалося на їхньому бізнесі. Значні обсяги обігових коштів компаній на тривалий час були заморожені.

Уряд Януковича, звичайно, не міг швидко вирішити цю проблему в масштабі країни й тому почав відверто лобіювати інтереси бізнес-груп переважно Донецької і Луганської областей. Через відсутність публічних офіційних даних пошлемося на інформацію, наведену Президентом Ющенком на нараді 17 жовтня 2006 р.¹⁴⁸. Станом на цей час при загальному виконанні плану з відшкодуван-

¹⁴⁵ <http://www.zn.ua/1000/1030/55133/>

¹⁴⁶ *Бизнес*, №40, 2006. – С.42.

¹⁴⁷ *Бизнес*, №35, 28 августа 2006. – С.23.

¹⁴⁸ <http://www.prezident.gov.ua/news/data/print/11141.html>

ня ПДВ на 89,8%, по Донецькій і Луганській областях план відшкодування податку було перевиконано в 1,3–1,6 рази¹⁴⁹.

Приватизація

Після перемоги «помаранчевої» революції попередній досвід приватизації було визнано «грабунком українського народу». Приватизація на два роки з політичних і ідеологічних міркувань була «заморожена». У діях «помаранчевої» влади переважали акції з реприватизації та посилення фіскального тиску на державний сектор економіки.

З огляду на це, експерти і політики прогнозували, що прихід до влади Партії регіонів, що представляє інтереси великого капіталу, обов'язково супроводжуватиметься відновленням широкої приватизації. Експерт Володимир Сиденко зазначав: «Теперішній глава уряду ще під час перебування прем'єром у 2003–2004 роках зарекомендував себе достатньо активним приватизатором»¹⁵⁰.

Як засвідчили події, у сфері приватизації також відбувався процес реставрації підходів, притаманних періоду президентства Кучми.

По-перше, сфери приватизації почали визначатися не з стратегічних міркувань реформування економіки, а виходячи з інтересів великого капіталу. Активізувалася підготовка до масштабної приватизації в паливно-енергетичному комплексі (вугільній промисловості, розподілі електроенергії, газу, нафтопродуктів). Вже 12 серпня уряд Януковича дав доручення Міністерству вугільної промисловості підготувати шахти, що видобувають коксівне вугілля, до приватизації¹⁵¹. Віце-прем'єр-міністр з питань ТЕК Андрій Ключев обстоює повну приватизацію обленерго.

По-друге, з'явилися заклики обмежити доступ до приватизації іноземним інвесторам. Захищаючи необхідність такого підходу, экс-голова ФДМУ Михайло Чечетов виступає за вибір інвесторів, виходячи з «економічної доцільності». «Продавши одне, друге, третє підприємство іноземному інвестору, – патетично заявляє він, – ми можемо стати чужими в рідній країні». У ЗМІ з'явилися однозначні висновки про те, що «потенційним покупцям слід готуватися до нових правил гри. Ключову роль відіграє не ціна об'єкта, а українська «прописка» інвестора та прихильність уряду»¹⁵².

По-третє, розпочинаються спроби відновити способи «адресної» приватизації. Прикладом може слугувати організація продажу пакетів акцій трьох великих підприємств країни:

¹⁴⁹ Коммерсантъ, №185, 18 октября 2006. – С.1

¹⁵⁰ Бизнес, №35, 28 августа 2006. – С.32

¹⁵¹ <http://www.kommersant.ua/doc.html?DocID=697498&IssueId=35708>

¹⁵² Инвестгазета, №40, 10–16 октября 2006. – С.29

ВАТ «Комсомольське рудоуправління» – ФДМУ встановив для покупців спеціальні вимоги, яким, на переконання експертів, відповідала тільки бізнес-група «ММК ім. Ілліча» (директор Бойко є однопартійцем голови ФДМУ Семенюк)¹⁵³.

ВАТ «ХК «Луганськтепловоз» – ФДМУ встановив для покупців спеціальні вимоги, яким відповідала тільки російська компанія «Трансмашхолдинг»¹⁵⁴.

АХК «Укрнафтопродукт» – Кабінет Міністрів зажадав від ФДМУ відмінити конкурс під формальним приводом необхідності проведення додаткового фінансового аудиту. Насправді, як стверджують ЗМІ, уряд не хотів, щоб підприємство потрапило під контроль компаній, пов'язаних з групою «Приват»¹⁵⁵.

Таким чином, великий капітал через Антикризову коаліцію та уряд Януковича досить енергійно здійснює реставрацію режиму президента Кучми, цілеспрямовано ліквідуючи новації, запроваджені «помаранчевою» владою. Монополізація влади і наполегливе відновлення патронату для великого капіталу дуже гостро сприймається в Україні. Наприкінці 2006 р. експерти і політологи заговорили про цілковиту поразку «помаранчевих» і успішний для Партії регіонів політичний реванш і реставрацію «кучмізму». Особливо широко обговорювалася «слабкість» Президента Ющенка, котрий не зміг протистояти поверненню країни на старі позиції, коли панував авторитарний політичний режим і функціонувала олігархічна за характером економіка.

Проте подальший розвиток ситуації в країні засвідчив, що в політиці й економіці формується досить ефективна система стримувань і противаг, що обмежує процеси реставрації і, отже, коригує траєкторію розвитку країни. Так, професор політології Олексій Гарань, аналізуючи 100 днів діяльності уряду Януковича, відзначив: «Така наступальна активність, виявлена, у тому числі, й у діяльності уряду, веде до протидії, до мобілізації з боку команди Президента, може посилити певні протиріччя й серед потенційних союзників Партії регіонів»¹⁵⁶.

4.1. Система противаг усередині Партії регіонів і Антикризової коаліції Дві команди Партії регіонів

За твердженнями експертів¹⁵⁷, оцінюючи лінію поведінки Партії регіонів, слід враховувати неоднорідність її складу, в якому чітко вирізняються дві команди.

¹⁵³ Інвестгазета, №41, 16–22 октября 2006. – С.39

¹⁵⁴ <http://www.kommersant.ua/doc.html?DocID=712218&IssueId=35750>

¹⁵⁵ http://www.dsnews.com.ua/archiveindex.php?action=article&r_id=34&article_id=28480&arc_num=299

¹⁵⁶ <http://www.rukhpress.com.ua>

¹⁵⁷ Деловая столица, №39, 25 сентября 2006. – С. 1–2.

Перша (головна) команда – це представники найбільшої в країні української бізнес-групи «System Capital Management» («SCM») і пов'язаних з нею дещо менших бізнес-груп, що в основному дислокуються в Донецькому регіоні (наприклад, ВАТ «Донецьксталь», Група «АРС» та ін.). Лідерами команди називають Ріната Ахметова (власника «SCM») і Бориса Колесникова – його бізнес-партнера. Перша команда переважає кількісно і є ідеологічним, організаційним та фінансовим центром Партії регіонів. Під час виборів на її частку припадало близько 65% прохідних місць в списку кандидатів у народні депутати від Партії регіонів¹⁵⁸.

Система інтересів першої команди сформувалася під великим впливом потреб розвитку власного бізнесу. У ній своєрідно поєдналися прагнення, що мають полярно різні вектори:

- з одного боку, бізнес-групи прагнуть відновлення механізмів режиму Кучми, які забезпечували б швидке накопичення рентних доходів і надавали переваги перед іншими конкурентами в Україні та за її межами;
- з іншого боку, у Донецькому регіоні зосереджені металургійні бізнес-групи, що є потужними операторами світового ринку металу. Вони функціонують в умовах глобальної конкуренції і змушені, з огляду на це, орієнтуватися на міжнародні стандарти ведення бізнесу.

Друга команда – це представники вищої адміністрації періоду президентства Леоніда Кучми. Ця команда отримала близько 20 прохідних місць у списку кандидатів у народні депутати від Партії регіонів. Їх об'єднує спільне адміністративне минуле й величезний досвід роботи у центральних виконавчих органах.

Значна частина представників другої команди не пов'язана безпосередньо з бізнесом, але тривалий час професійно займалася державним управлінням. Це і визначає систему їхніх інтересів. Як зазначають експерти¹⁵⁹, для них влада і вміння використовувати її є джерелом прямих і непрямих доходів, персонального авторитету (останнє для більшості з них має підвищене значення). Вони звикли управляти бюджетними ресурсами. Представники старої адміністрації ідеалізують свій адміністративний досвід і вважають його ефективним, оскільки саме в роки їхнього перебування у владі Україна відзначалася високими темпами економічного зростання. Уряд Януковича відразу ж після свого призначення проголосив своєю метою – забезпечення темпів економічного зростання на рівні 2004 р., вдаючись до тих же засобів¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Деловая столица, №39, 25 сентября 2006. – С.1–2.

¹⁵⁹ Деловая столица, №39, 25 сентября 2006. – С. 1–2.

¹⁶⁰ Инвестгазета, №33-34, 20 августа 2006. – С.8.

Останнім часом дедалі частіше з'являються ознаки того, що лідер Партії регіонів і нині прем'єр-міністр Віктор Янукович стає особливою політичною фігурою, що безпосередньо не приєднується до жодної з двох команд.

На цей час склалася дислокація обох команд у владі, що має достатньо чіткі межі.

Представники великого капіталу зосередилися в основному в парламенті – вони склали ядро фракції Партії регіонів і Антикризової коаліції. Місце в парламенті забезпечує їм персональну безпеку й безпосередній вплив на законодавчу діяльність. Як відзначають експерти, власники великих бізнес-груп не бачили себе в ролі функціонерів у виконавчій владі.

Головну роль у виконавчій владі виконують особи з колишньої адміністрації періоду президентства Кучми. Уряд очолив Віктор Янукович. Уряд Януковича мав стати головним інструментом у реалізації інтересів великого капіталу. Він і став основною діючою особою, з якою почали пов'язувати в Україні процеси реставрації «кучмізму».

На відміну від періоду президентства Кучми, ролі великого капіталу і вищої адміністрації у формуванні державної політики стали іншими. На думку експертів і спостерігачів, відчувається, що поведінка прем'єр-міністра й уряду в окремих випадках «режисується» основною командою, тобто представниками великого капіталу.

Відмінності у позиціях команд, що становлять основу Партії регіонів, іноді призводять до того, що урядові дії не збігаються з цілями і завданнями, які ставить перед собою великий капітал. І тоді відбувається відповідне коригування урядових пропозицій. Це можна проілюструвати на кількох прикладах.

Так, як відзначають ЗМІ, лідери великого капіталу були незадоволені першим урядовим проектом Бюджету-2007, ідеологія якого викликала нищівну критику опозиції та фахівців. І хоча Антикризова коаліція, володіючи більшістю голосів, змогла без будь-яких зусиль провести перший варіант проекту бюджету через парламент, уряд, зорієнтувавшись у цій ситуації, розпочав його перегляд відповідно до пропозицій президента й опозиції.

Обійнявши посаду прем'єр-міністра, Янукович у своїх інтерв'ю відразу почав говорити про наміри переглянути терміни й умови вступу України до СОТ¹⁶¹. Ці заяви дали підстави главі російського уряду Фрадкову на зустрічі в Києві запропонувати Україні синхронізувати з Росією процес вступу України до СОТ. Не встигла опозиція розгорнути гучну критику з цього приводу, як несподівано тон уряду щодо цього питання змінився, і він прискорив темпи підготовчих дій. Швидко було завершено укладання з країнами договорів про взаємний допуск

¹⁶¹ Інвестгазета, №33–34, 20 августа 2006. – С.2.

на внутрішні ринки, а парламент у прискороному темпі прийняв законопроекти, необхідні для вступу України до СОТ.

Аналогічну ситуацію відзначили ЗМІ й у питаннях євроатлантичної інтеграції України. Під час своїх перших візитів до Брюсселя прем'єр-міністр Янукович заявив, що новий уряд виражає позицію нової політичної сили, яка прийшла до влади, і вона відрізняється від позиції попередніх урядів. Він висловив сумнів у тому, що країна і населення будуть готові до євроатлантичної інтеграції в найближчі роки. Під час наступних своїх візитів Янукович уже не робив подібних заяв.

Обидві команди, що пройшли через «помаранчеву» революцію, набули генетичної пам'яті, що буде постійно нагадувати їм про небезпеку радикальних реакцій суспільства. Вона має застерігати при виборі стратегічної політики розвитку країни. Лідер партії «Віче» Ірина Богословська відзначила: «Ми спостерігаємо повернення до влади великого капіталу, але це вже інші люди, навчені помилками і гірким досвідом, насамперед – досвідом своїх поразок... для «донецьких» дуже важливо одержати демократичну легітимність»¹⁶².

Члени уряду Януковича, що мають досвід роботи в адміністрації часу правління президента Кучми, були змушені беззастережно прийняти нові «правила гри», встановлені «помаранчевою» владою. Уряд дотримується публічності, постійно вступаючи в політичні дискусії. Досить відверто виклав сьогоднішні підходи міністр палива та енергетики Юрій Бойко у своєму інтерв'ю з приводу можливості передачі української газотранспортної системи в управління Росії. Він сказав: «...економічний виграш від можливого управління непорівнянний з хвилиною економічного обурення, від чого може постраждати увесь цей бізнес»¹⁶³.

Ідеологічні протиріччя всередині Антикризової коаліції

Своєрідним обмежувачем прагнень Партії регіонів є склад самої Антикризової коаліції.

Антикризова коаліція – це вимушений політичний альянс. Від об'єднання з партією великого капіталу імідж СПУ і КПУ відчутно погіршився. Обидві партії, скоріш за все, не зможуть беззастережно підтримувати процес реставрації найодіозніших елементів «кучмізму». Проблемні ідеологічні розбіжності, що вже намітилися:

- Проблеми приватизації. Супротивниками розширення приватизації виступають активний член СПУ голова ФДМУ Валентина Семенюк, Вадим Чуп-

¹⁶² Бизнес, №34, 21 августа 2006. – С.16.

¹⁶³ Бизнес, №34, 21 августа 2006. – С.16.

рун - заступник міністра палива та енергетики (щодо обленерго), Микола Рудьковський – міністр транспорту і зв'язку (щодо транспортних об'єктів)¹⁶⁴;

- Проблеми зняття мораторію на продаж землі. Мораторій на продаж землі подовжено ще на один рік;

- Соціальні проблеми. Це головні засади, на яких тримається електоральна підтримка СПУ і КПУ, і вони не можуть їх зневажити.

Організаційні й ідеологічні розбіжності серед учасників становлять реальні ризики для Антикризової коаліції. Це засвідчують два епізоди, що надали опозиції можливість заговорити про кризу в правлячій коаліції:

Перший епізод – розгляд у парламенті подання прем'єр-міністра Януковича про відставку міністра внутрішніх справ Юрія Луценка, залишеного в уряді на пропозицію президента Віктора Ющенка. При першому голосуванні фракція СПУ не підтримала відставку Луценка, оскільки всередині коаліції не було вирішено питання про квоту на посаду, що звільняється. СПУ претендувала на цей міністерський портфель.

Другий епізод пов'язаний із Законом «Про голодомор в 1932–1933 роках в Україні»¹⁶⁵, ініціатором прийняття якого в парламенті виступив Президент Ющенко. Відбулося ситуаційне об'єднання НУ, СПУ і БЮТ. У результаті законопроект, незважаючи на негативне ставлення до нього Партії регіонів, було прийнято.

4.4. Президент: центр протидії реставрації «кучмізму»

Формування системи стримувань і противаг, що здатна призупинити реставраційні процеси, закордонні спостерігачі оцінюють як найважливіший результат «помаранчевої» революції. Так, Ханне Северінсен, співдоповідач Комітету Парламентської Асамблеї Ради Європи з виконання зобов'язань країнами-членами Ради Європи (Комітет з моніторингу), відповідаючи на запитання про ситуацію в Україні, підкреслила: «Нарешті в країні починає формуватися справжня система стримувань і противаг»¹⁶⁶.

Цей момент відзначає й українське експертне співтовариство. На думку експерта В.Нанівської: «Ми нині маємо таке фантастичне досягнення, як система «стримувань і противаг» між гілками влади. Ми сьогодні це маємо в дії, це працює»¹⁶⁷.

Центральне місце в системі стримувань і противаг посідає Президент Ющенко. Більшість експертів вважають, що навіть за обмежених політичною рефор-

¹⁶⁴ Інвестгазета, №47, 27 листопада -3 грудня 2006. – С.33.

¹⁶⁵ Коммерсантъ, №216, 30 листопада 2006. – С.2.

¹⁶⁶ Бизнес, №42, 23 жовтня 2006. – С.25.

¹⁶⁷ День, 2006, № 203 – С.1.

мою конституційних повноважень Президент цілком може ефективно протидіяти реставрації «кучмізму».

Постійний наступ на повноваження з боку прем'єр-міністра Віктора Януковича й послаблення пропрезидентської партії НСНУ спочатку відчутно похитнули позиції Президента Віктора Ющенка. Послаблення позицій Президента зменшило опір і прискорило процеси реставрації «кучмізму», що викликало негативну реакцію з боку тих політичних сил, які свого часу підтримали на виборах Ющенка. Його рейтинг серед населення став стрімко падати. Це змусило Ющенка до пошуку ефективних форм протидії посиленню впливу Партії регіонів і спробам реставрації «кучмізму». Президент вжив рішучих заходів, і це дало йому помітну політичну перевагу.

Перший напрямок – використання Президентом своїх конституційних повноважень. До них належить право видавати укази і накладати «вето» на законопроекти, прийняті Верховною Радою, а найголовніше – право на розпуск парламенту й оголошення дострокових виборів. Ці повноваження є досить дієвим інструментом корекції політики Антикризової коаліції й уряду Януковича. Наявність таких повноважень змушує Антикризову коаліцію й уряд погоджувати свої дії з Президентом, йти на поступки.

Другий напрямок дій Президента – зміцнення Секретаріату. За короткий час із Секретаріату було звільнено соратників по «помаранчевій» революції та зміцнено його склад висококваліфікованими фахівцями і ефективними управлінцями. 15 вересня Секретаріат очолив Віктор Балого. Слідом за Балогою у Секретаріат були призначені экс-міністр економіки А.Яценюк, экс-заступник міністра економіки А.Шлапак, экс-міністр транспорту і зв'язку В.Бондар. Всі вони мають репутацію талановитих менеджерів і ліберальних політиків. Секретаріат зберіг вплив на губернаторів – голів обласних державних адміністрацій, котрі призначаються і звільняються на пропозицію президента.

Новий склад Секретаріату веде постійний моніторинг дій прем'єр-міністра. Деякі акції Секретаріату Президента спрямовані на нейтралізацію спроб реставрації старої системи. Секретаріат втрутився в ситуацію з відшкодуванням ПДВ. 17 жовтня була скликана нарада в Президента Ющенка з губернаторами і представниками уряду щодо відшкодування ПДВ¹⁶⁸. Президент дав доручення СБУ, МВС, КРУ і Генеральній прокуратурі взяти це питання під контроль і покарати винних. За його розпорядженням при обласних державних адміністраціях були створені спеціальні робочі комісії, що курирують це питання. Секретаріат проводить періодичні селекторні наради, на яких звітуються керівники цих комісій.

¹⁶⁸ <http://www.prezident.gov.ua>

Третій напрямок – використання повноважень Ради національної безпеки і оборони (РНБО) для контролю над урядом. 10 жовтня 2006 р. Президент призначив Секретарем РНБО Віталія Гайдука, який має значний досвід роботи у вищих органах державної влади. При Кучмі він обіймав посади міністра і віцепрем'єр-міністра з питань паливно-енергетичного комплексу. Про нього кажуть, що він «жорсткий і проукраїнський політик, незважаючи на те, що він донецький»¹⁶⁹. Коментуючи призначення Гайдука, експерти припускають, що він сприятиме налагодженню конструктивної співпраці президента і уряду¹⁷⁰.

17 листопада відбулося перше засідання РНБО після призначення Секретарем Гайдука, на якому було поставлено питання про реформу житлово-комунального господарства (ЖКГ). На засіданні прем'єр-міністр Янукович і перший віцепрем'єр-міністр Азаров вдалися до спроби опротестувати втручання РНБО в економічні питання. У відповідь Президент Ющенко категорично підкреслив, що «РНБО не може самоусунутися від вирішення економічних питань, оскільки без належного розвитку економіки неможливо гарантувати безпеку країни»¹⁷¹. Проект реформи ЖКГ, розроблений РНБО, без заперечень було прийнято за основу.

РНБО активно підтримує контроль над урядом у сфері відшкодування ПДВ платникам податку. За результатами наради РНБО 15 грудня 2006 р. було видано Указ Президента України із симптоматичною назвою: «Про рішення Ради національної безпеки й оборони України від 15 грудня 2006 року «Про заходи для запобігання і нейтралізації загроз національній безпеці, пов'язаних з нестабільністю правового регулювання відносин у сфері адміністрування податку на додаткову вартість». В указі визначені основні напрямки удосконалення, невідкладні заходи та завдання (із зазначенням термінів) Кабінету Міністрів у сфері адміністрування ПДВ.

Четвертий напрямок – зміцнення НСНУ як політичної сили, на яку Президент міг би спиратися у своїх діях. На засіданні ради НСНУ 7 грудня 2006 р. за його наполяганням було обрано тимчасовим головою ради партії керівника президентського Секретаріату Віктора Балогу. Його завдання – організаційно підготувати партію до наступного з'їзду, що орієнтовно має відбуватися в березні 2007 р., і провести на ньому вибори нового керівника партії¹⁷². Партія одержала дієвий імпульс для свого оновлення та відновлення в статусі політичної сили Президента.

¹⁶⁹ <http://www.rbc.ua/ukr/top/2006/10/10/131199.shtml>

¹⁷⁰ <http://ua.proua.com/accent/2006/10/10/145924.html>

¹⁷¹ Коммерсантъ, №208, 20 ноября 2006. – С.2.

¹⁷² Коммерсантъ, №217, 1 декабря 2006. – С.1.

П'ятий напрямок – залучення на свій бік представників великого капіталу, передусім тих бізнес-груп, які є природними економічними конкурентами бізнес-групам, що входять до Партії регіонів. Це виявляється в кадровому підході. Як уже зазначалося вище, керівником Секретаріату Президента було призначено Віктора Балого, представника великого капіталу регіонального рівня, секретарем РНБО - Віталія Гайдука - одного з власників групи «ІСД», що за своєю потужністю друга після «SCM» і розміщена в Донецькій області¹⁷³.

27 листопада президент Ющенко провів чергову зустріч з представниками великого капіталу¹⁷⁴. Участь у ній взяли керівник Секретаріату Президента України Віктор Балого, Секретар РНБО Віталій Гайдук, голова НБУ Володимир Стельмах, перший віце-прем'єр-міністр, міністр фінансів Микола Азаров, міністр економіки Володимир Макуха, представники бізнесу - Володимир Бойко (ММК ім. Ілліча), В'ячеслав Богуслаєв (ВАТ «Мотор-Січ»), Таріел Васадзе (Корпорація «УкрАвто»), Ігор Коломойський (Група «Приват»), Віктор Пінчук (Корпорація «Інтерпайп»), Олексій Порошенко (Корпорація «Укрпромінвест»), Олександр Риженков (Концерн «Енерго»), Георгій Скудар (ЗАТ «Новокраматорський машинобудівний завод»), Олександр Слободян (ЗАТ «Оболонь»), Сергій Тарута (Корпорація «ІСД»), Борис Тимонькін («Укрсоцбанк»), Євген Уткін (Корпорація «Квазар-мікро»), Валерій Хорошковський (Телеканал «Інтер»), Микола Янковський (Концерн «Стірол»). Цією зустріччю Президент продемонстрував, що в країні існує альтернативний центр влади, який займається інтересами великого капіталу.

У коментарях ЗМІ останнім часом з'явилися нові нотки в оцінках дій Президента Ющенко. Так, вперше констатувалося посилення ролі Президента у вирішенні питань розвитку країни і суспільства. На думку експертів і політиків, це виражається в адекватних кадрових призначеннях останнього часу, а також у його здатності вибудовувати найкращу стратегію¹⁷⁵. Його дії спрямовані на досягнення компромісів між політичними силами й різними гілками влади з метою забезпечення стабільного розвитку країни по європейському шляху, захисту національних інтересів, демократичного розвитку суспільства, лібералізації економіки. У цьому плані можна відзначити такі досягнення (акції) з боку Президента:

- Підписання основними політичними силами Універсалу національної єдності, що визначив стратегічні позиції розвитку країни. І хоча він порушується Антикризисовою коаліцією та урядом Януковича, але цей документ став су-

¹⁷³ <http://www.prezident.gov.ua/documents/5083.html>

¹⁷⁴ http://www.prezident.gov.ua/news/data/7_12041.html

¹⁷⁵ Бизнес, №51, 18 декабря 2006. – С.16.

спільним еталоном, з яким порівнюються реальні дії сторін. Уряд змушений публічно пояснювати причини порушень зі свого боку положень Універсалу;

- Наполегливість у формуванні системи взаємовідносин Президента з парламентською «більшістю» і урядом. 15 грудня 2006 р. на зустрічі Президента з прем'єр-міністром і представниками Антикризисної коаліції було прийнято рішення про створення «регламенту тимчасової взаємодії двох секретаріатів» – президента й уряду. На додаток до цього сторони домовилися про проведення регулярних – раз на три тижні – круглих столів за участю Президента, уряду та представників Антикризисної коаліції¹⁷⁶.

4.5. Парламентська опозиція і громадянська протидія

Найактивнішою опозиційною силою парламенту донедавна залишався Блок Юлії Тимошенко (БЮТ). Не володіючи достатньою кількістю голосів, БЮТ почав вдаватися до відверто радикальних методів (блокування трибуни, перешкоджання за допомогою звукових сигналів, відключення табло для голосування та ін.). Дії БЮТ і її лідера Тимошенко здобувають підтримку з боку населення, що змушує правлячу коаліцію в окремих випадках йти на компроміси.

6 лютого 2007 р. під тиском дій фракції БЮТ Верховна Рада більшістю голосів підтримала законопроект про заборону зміни форми власності на підприємства магістрального трубопровідного транспорту і НАК «Нафтогаз України».

Приєднання опозиції до протестних акцій населення з приводу підвищення житлово-комунальних тарифів змусили владу звернути на цю проблему увагу. Прем'єр-міністр В.Янукович доручив Генеральній прокуратурі перевірити законність встановлення нових тарифів. Для вирішення проблем ЖКГ 01.03.2007 р. створено Міністерство житлово-комунального господарства.

До лютого 2007 р. парламентська опозиція була роз'єднаною, і це зменшувало її можливості у протидії процесам монополізації влади і реставрації «кучмізму». Відсутність єдності унеможлилювала ефективно підтримувати «вето» президента на ті законопроекти, за допомогою яких реалізовувалася політика реставрації. Значним програвом опозиції було подолання за допомогою БЮТ президентського «вето» на Закон «Про Кабінет Міністрів України», підготовлений урядом.

24 лютого лідер БЮТ Ю.Тимошенко і голова політичної ради НСНУ В.Балога підписали угоду про створення об'єднаної опозиції. Головною метою її діяльності визначено вимогу розпуску парламенту і проведення дострокових парламентських виборів, скасування змін до Конституції України від 8 грудня 2004 р. і утвердження нової редакції Основного Закону. Угода передбачає створення за

¹⁷⁶ Коммерсантъ, №228, 18 декабря 2006. – С.2.

участі БЮТ і НСНУ демократичної коаліції в новому парламенті й формування нового уряду на паритетних засадах. У нинішньому складі парламенту обидві фракції зобов'язалися підтримувати солідарні дії у випадках накладення Президентом «вето» на законопроекти, прийняті Верховної Радою¹⁷⁷.

Певними можливостями опозиція володіє на рівні парламентських комітетів. В економічному блоці за опозицією закріплено 6 комітетів і 1 спеціальна контрольна комісія:

Блок Юлії Тимошенко (БЮТ)

Комітет з питань аграрної політики і земельних відносин (Михайло Гладій)

Комітет з питань будівництва, архітектури і житлово-комунального господарства (Юрій Сербін)

Спеціальна контрольна комісія з питань приватизації (Андрій Кожемякін)

Блок «Наша Україна» (НУ)

Комітет з питань фінансів і банківської діяльності (Петро Порошенко)

Комітет з питань економічної політики (Володимир Заплатинський)

Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки (Микола Мартиненко)

Комітет з питань європейської інтеграції (Наталі Прокопович).

Найактивніше опонує спробам відновити «адресну» приватизацію Спеціальна контрольна комісія з питань приватизації, яку очолюють Андрій Кожемякін (БЮТ) і його заступник Олександр Бондар (НУ, колишній голова ФДМУ)¹⁷⁸. Перемогою Комісії закінчилася її боротьба проти спроби ФДМУ організувати «адресну» приватизацію пакета акцій ВАТ «Комсомольське рудоуправління» на користь бізнес-групи «ММК ім. Ілліча». 16 жовтня голова Комісії Кожемякін звернувся до Генеральної прокуратури і СБУ з проханням дати правову оцінку приватизації цього об'єкта. Під тиском Комісії голова ФДМУ Семенюк змушена була 27 жовтня відмінити оголошений конкурс з продажу пакета акцій рудоуправління¹⁷⁹.

Для того, щоб у принципі виключити можливість застосування механізмів «адресної» приватизації, 16 листопада Комісія схвалила законопроект «Про внесення змін у деякі закони України про приватизацію», що передбачає заборону на встановлення ФДМУ додаткових кваліфікаційних умов для відбору покупців. Комісія має значний вплив на ФДМУ, оскільки за нею закріплено право контролю над його діяльністю.

¹⁷⁷ http://www.byut.com.ua/files/sm38_ugoda_pro_opozyciu.doc

¹⁷⁸ Экономические известия, 19 декабря 2006. – С.9.

¹⁷⁹ http://www.spfu.gov.ua/ukr/news_big.php?id=2623&noanons=noanons&all_news=page=1

Партія регіонів і уряд Януковича починають зіштовхуватися з різними видами громадянської протидії (громадські рухи, професійні асоціації і спілки та ін.) поза стінами парламенту. Причому останнім часом у характері громадянської протидії владі з'явилися нові тенденції – посилюється потужність рухів і зростає радикальність цілей. 20 грудня колишній міністр внутрішніх справ Юрій Луценко оголосив про створення громадського руху «Народна самооборона»¹⁸⁰. За словами Луценка, він організовується для захисту від «неокучмізму» та узурпації влади антинародним урядом і Антикризовою коаліцією. «Народна самооборона», – заявив Луценко, – це об'єднання для членів і не членів партій, для парафіян будь-яких конфесій, людей, що говорять будь-якою мовою, головною цінністю яких є цінності демократії, свободи, закону та справедливості».

Громадські рухи, професійні спілки та інші суспільні структури утворили своєрідну систему публічного контролю. Жодна скільки-небудь значима дія Антикризової коаліції та уряду Януковича не проходить повз їхню увагу. Громадські структури слугують каналами поширення оцінок влади в суспільстві, що формує думку й рівень підтримки електорату. Вони використовують усі види легітимної протидії – організовують акції протесту, виступи в ЗМІ, звернення в суди та органи влади.

4.6. Економічна конкуренція – коректор політики реставрації «кучмізму»

Великі бізнес-групи в Україні є дійовими особами не лише в економічній сфері, а й активними політичними гравцями, що володіють потужними медіа-ресурсами. Великий капітал паритетно представлено у правлячих і опозиційних партіях країни. Його представники обіймають головні посади в органах влади. За цих умов реставрація вибіркового підходу до надання преференцій капіталу неминуче буде наражатися на політичний опір, оскільки це створює нерівні конкурентні позиції для бізнес-груп на ринку.

Економічна конкуренція стає реальним і ефективним коректором політики реставрації «кучмізму». Представники великого капіталу, що примкнули до опозиції, можуть апелювати й одержувати підтримку своїх політичних сил. На захист конкурентних позицій стають органи влади, у яких представлена опозиція, в окремих випадках – сам Президент і його Секретаріат. Дієвим засобом захисту інтересів стають суди. Цю особливість сучасного стану в Україні відзначив експерт Інституту Міжнародної Економіки Андерс Ослунд. На його думку, існують

¹⁸⁰ Коммерсантъ, №231, 21 декабря 2006. – С.3.

ча в Україні конкуренція бізнес-груп є запорукою її демократичного розвитку. Бізнес-групи врівноважують і контролюють одна одну, що, на думку Ослунда, створює в Україні «чудовий баланс сил»¹⁸¹.

Нижче наводимо приклади, що демонструють силу конкуренції та її вплив на корекцію політики влади.

Спроба застосувати «адресну» приватизацію. На цей час розгорнулася конкурентна боротьба довкола великого державного об'єкта ВАТ «ХК «Луганськ-тепловоз» (ХКЛ). Спочатку українські претенденти через суди домоглися відміни конкурсу, умов якого були встановлені з розрахунку на певного інвестора – російський холдинг «Трансмашхолдинг». Проте ФДМУ доклав зусиль, аби ці судові рішення було скасовано. Буквально наступного дня після зняття заборони ФДМУ провів продаж, і власником контрольного пакета акцій ХКЛ усе ж таки став російський інвестор. У ЗМІ прокотилася хвиля публічного осуду дій ФДМУ. Українські претенденти заявили про те, що вони оспорюватимуть дії ФДМУ в суді¹⁸².

Спроба встановлення вибіркового тільга. У зв'язку з підвищенням цін на газ складна ситуація склалася на хімічних підприємствах, де газ є основною сировиною. На початку грудня 2006 р. представники фракції СПУ подали законопроект «Про підтримку хімічної промисловості України». Це викликало бурхливу реакцію з боку інших компаній, що мають підвищене споживання газу. Почесний директор ММК ім. Ілліча Володимир Бойко публічно заявив: «Нам і без того важко – постійно зростають ціни на кокс і залізничні перевезення. Ми, скоріш за все, оскаржимо це рішення в суді як дискримінаційне». З подібними заявами виступили менеджери Харківського електромеханічного заводу: «По суті, ми повинні будемо сплачувати за рентабельність хімічних підприємств зі своєї кишені. Це неприпустимо»¹⁸³.

Спроба придушити конкурента. Останнім часом на газовому ринку з'явився новий успішний конкурент – група «Приват». «Привату» вдалося у 2006 р. закупити за діючою ціною – 95 дол. за тисячу куб. м – і закачати у підземні газові сховища (ПГС) великі об'єми газу¹⁸⁴. Наступного року за нових підвищених цін група змогла б стати одним з головних газових трейдерів на внутрішньому ринку країни. За інформацією ЗМІ, проти групи «Приват» розпочали активні дії «SCM» і нова група Фірташа. Через компанію «УкрГазЕнерго» вони намагалися примусити «Приват» використовувати накопичений газ за старими цінами у

¹⁸¹ <http://glavred.info/print.php?news=/archive/2006/11/15/104812-11.html>

¹⁸² Коммерсантъ, №49, 26 марта 2007 г. – С. 1.

¹⁸³ Коммерсантъ, №205, 15 ноября 2006. – С.1.

¹⁸⁴ Коммерсантъ, №210, 22 ноября 2006. – С.1.

поточному 2006 р. З цією метою «УкрГазЕнерго» відмовило у постачанні газу майже п'ятнадцяти підприємствам, що належать до цієї групи. У відповідь РНБО дав доручення Антимонопольному комітету України перевірити діяльність основного постачальника газу для промислових споживачів компанії «УкрГазЕнерго» щодо зловживання монопольним становищем.

Конкуренція серед ініціаторів реставрації «кучмізму». У ЗМІ з'являються повідомлення про те, що всередині Партії регіонів і уряду Януковича посилюється протистояння, спричинене конкурентною боротьбою за вплив у паливно-енергетичному комплексі та в розподілі бюджетних фінансових потоків¹⁸⁵. Називаються такі пари суб'єктів протистояння: Шелудченко і Бойко, Бойко і Клюєв, Клюєв і Азаров, Азаров і Янукович.

4.7. Становище великих бізнес-груп

Таким чином, в Україні політичні й економічні чинники (конкуренція) сформували систему стримувань і противаг, що сприяє збереженню паритету в позиціях великих бізнес-груп країни. За період діяльності уряду Януковича не відбулося істотних змін у їхньому рейтингу.

Компанія «SCM». Політологи й експерти підкреслюють абсолютні позиції Компанії у владі. Вони відзначають головну роль Ахметова у формуванні внутрішньополітичної ситуації і прийнятті всіх стратегічних рішень в країні¹⁸⁶. Після періоду «перебування в окопах» за уряду Тимошенко Компанія впродовж усіх наступних років послідовно відновлює свою інвестиційну активність. Вона розглядається нині як головний претендент на приватизацію державних об'єктів у вугільній промисловості, паливно-енергетичному комплексі та новому перспективному напрямку – телекомунікації. Її топ-менеджери заявляють про бажання розширювати свої іноземні активи (не виключається нове будівництво підприємств). Компанія збільшує обсяги експорту. І для цього до свого складу включила міжнародного трейдера Lemar Commodities (Швейцарія). За уряду Януковича група має можливість одержати максимальні преференції з боку держави. Проте її керівництво ставиться прохолодно до одержання тих преференцій, які можуть спровокувати проти неї антидемпінгові дії на світовому ринку.

Корпорація «ІСД». Корпорація зберігає патронат президента й має сильно-го представника у владі – секретаря РНБО. Це дозволяє їй стабільно функціонувати, не побоюючись політичного тиску. Головну увагу Корпорація продовжує приділяти формуванню системного бізнесу за межами країни. Наприклад, у

¹⁸⁵ <http://www.zn.ua/1000/1030/55260/>

¹⁸⁶ Профіль, №5, 12 лютого 2007. – С.23.

Польщі група формує ланцюжок «виробники – споживачі» металургійної продукції. З метою розширення експортної торгівлі й інвестиційної діяльності Корпорація вступила в альянс із своїм постійним партнером Dufenco International Trading Holding. На цей час намагається самостійно вирішити свою основну проблему – забезпечити власне виробництво залізорудною сировиною. З цією метою провадяться переговори з російською компанією «Газметал». За оцінками, в результаті об'єднання появиться новий великий металургійний гравець у світі¹⁸⁷.

Група «Приват». Політологи високо оцінюють політичні позиції групи у зв'язку з тим, що вона підтримує БЮТ. З БЮТ вимушені рахуватися й Антикризова коаліція, й уряд Януковича. Політологи твердять, що на базі цього альянсу можливе утворення досить потужного політико-фінансового угруповання, якщо БЮТ прийде до влади. Група «Приват» останнім часом почала потрапляти в зони відчутного конкурентного тиску на ринку. Проте це не пов'язано з політичними мотивами. Група є активним гравцем на паливно-енергетичному ринку, де останнім часом формується жорстке конкурентне середовище. У ході конкурентної боротьби кожна зі сторін намагається використовувати адміністративний ресурс. «Приват» демонструє агресивну поведінку щодо поширення свого контролю на нові об'єкти. Намітився альянс з групою «Інтерпайп» з розвитку феросплавного бізнесу.

Корпорація «Інтерпайп». Сильне потрясіння в період перебування у владі «помаранчевої» команди усе ще відчувається на діях Корпорації та її головного власника. З її боку не відзначається активності щодо збільшення своїх масштабів. Корпорація пішла на альянс з групою «Приват» у феросплавному виробництві. Альянс може трансформуватися у потужну транснаціональну компанію з видобутку марганцевої сировини й феросплавного виробництва. Інноваційним напрямком групи стане будівництво електросталеплавильного комплексу «Інтерпайп Сталь» на базі Нижньодніпровського трубопрокатного заводу. Це буде найбільше підприємство подібного типу в Європі. У результаті «Інтерпайп» введе з експлуатації мартенівське виробництво¹⁸⁸. Група продовжує послідовно дотримуватися політичного нейтралітету. Велику увагу її головний власник приділяє заходам, що зміцнюють його імідж у міжнародному співтоваристві. Громадські структури, фундатором яких виступає Віктор Пінчук, беруть участь в організації міжнародних зустрічей президента Ющенка і прем'єр-міністра Януковича¹⁸⁹.

¹⁸⁷ Експерт, №8, 26 лютого-4 марта 2007. – С.13-14.

¹⁸⁸ Экономическая газета, №34, 27 февраля 2007. – С.4.

¹⁸⁹ Коммерсантъ, №11, 29 января 2007. – С.1; Экономические известия, №34, 27 февраля 2007. – С.9.

Група «ММК ім. Ілліча». Останнім часом розпочала кілька невдалих спроб скористатися політичним патронатом для організації приватизації на свою користь. Має проблеми із забезпеченням власного виробництва залізорудною сировиною. Група вимушена її імпортувати. Судячи з усього, виникає небезпека для групи з боку прямих конкурентів у металургійному виробництві. Несподівано реанімовано розгляд у Конституційному суді справи про законність приватизації металургійного комбінату за спеціальним законом, за поданням 47 народних депутатів ще в 2004 р. Беззмінний директор комбінату В.Бойко опинився в неоднозначній політичній ситуації. Через приєднання СПУ до Антикризової коаліції Бойко потрапив до складу правлячих політичних сил. Проте він продовжує публічно відмежовуватися від «SCM».

«Група Фірташа». Становище співвласника «РосУкрЕнерго» («РУЕ»), що є монопольним постачальником російського газу в Україну, надає Д.Фірташу неабиякої ваги. РУЕ виступає головним оператором, що диктує ситуацію на паливно-енергетичному ринку країни. Судячи з висновків ЗМІ, її монопольне становище як єдиного постачальника російського газу в країну не влаштовує конкурентів. На цей час активно обговорюється питання, включаючи урядові сфери, про залучення альтернативних джерел постачання імпортного газу. Крім того, вживаються заходи для обмеження монопольних позицій групи в експорті української електроенергії. Запроваджується відбір компаній-експортерів на конкурсних засадах¹⁹⁰. Політичні позиції Д.Фірташа поки що виразно не окреслилися. Його дії передусім продиктовано потребами конкуренції.

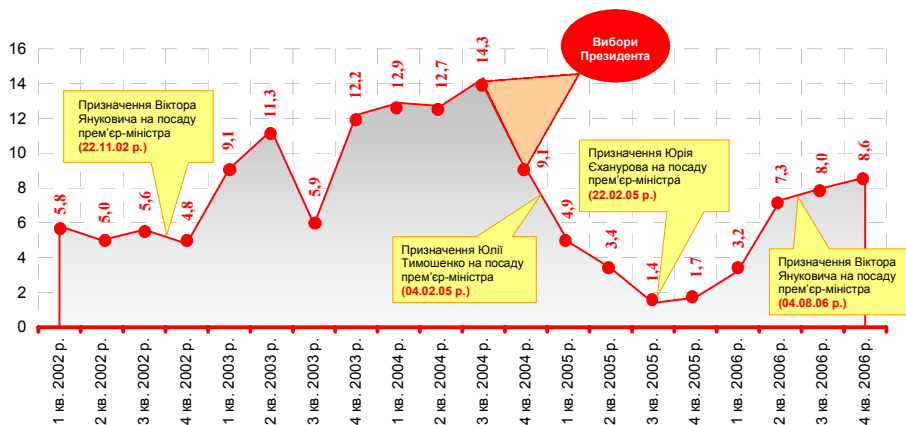
4.8. Реакція економіки

За уряду Януковича економіка зберегла позитивний тренд. З серпня по грудень 2006 р. темп зростання ВВП у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року збільшився з 105,7% до 107,0%. Підбиваючи результати 2006 р., уряд оголосив, що це є його значним досягненням.

Проте, за висновками багатьох експертів, уряд, зайнятий політичною боротьбою за свої повноваження і бюджетним процесом, ще не встиг зробити вагомого внеску в прискорення темпів економічного зростання. Значною мірою – це продовження позитивного тренду, якого українська економіка набула в період попереднього уряду Єханурова, що створив спокійні умови для функціонування великого капіталу. Цьому уряду вдалося до січня 2006 р. призупинити спад в економіці, спричинений радикальними діями уряду Тимошенко, і надалі відновити її зростання. За січень-серпень 2006 р. темп зростання ВВП у порівнянні із січнем-серпнем 2005 р. збільшився зі 100,9% до 105,7%.

¹⁹⁰ Экономические известия, 335, 28 февраля 2007. – С.4.

Рисунок 4.2. Поквартальна динаміка реального ВВП¹⁹¹

Таким чином, поквартальна динаміка реального ВВП наочно демонструє високий рівень кореляції економічного розвитку країни від характеру урядової політики стосовно великого капіталу. Економіка країни досить успішно впоралася з «шоком», пов'язаним із черговим підвищенням цін на основний паливний ресурс – природний газ. На 2007 р. ціну на газ було підвищено з \$95 до \$130 за 1 тис. куб. м.

4.9. Реакції суспільства

Суспільство охопило досить велике післяреволюційне розчарування діями «помаранчевих» сил. І це визначило феномен масової підтримки населенням на парламентських виборах у березні 2006 р. Партії регіонів, що представляє інтереси великого капіталу, а також постійно зростаючий рейтинг уряду Януковича.

За результатами соціологічних опитувань Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова¹⁹², наведеними у табл. 4.4–4.5, після призначення прем'єр-міністром Януковича підтримка уряду з боку населення різко зростає. Одночасно продовжував знижуватися рейтинг Президента Ющенка, котрий асоціювався у населення з «помаранчевими» силами.

Зміни у рейтингах Президента й уряду сталися після того, як уряд Януковича розпочав відверту реставрацію старого режиму й обмеження соціальних програм у Бюджеті-2007. Вплинув на це також перегляд тарифів на житлово-комунальні послуги. У жовтні 2006 р. соціологічне опитування зафіксувало зниження рейтингу уряду (цілком підтримують – з 10,0 до 9,0 пунктів). Як реакція

¹⁹¹ За даними: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

¹⁹² http://www.uceps.org/img/st_img/table/864/Press-release_2006-12-27.pdf

на це, у грудні вперше після кількох місяців спаду рейтинг Президента підвищився (цілком підтримують – з 8,5 до 13,3 пунктів).

Проте надалі відновилися старі тенденції – зниження рейтингу Президента і підвищення рейтингу уряду. На наш погляд, визначальну роль у цьому відіграли сталі темпи зростання української економіки. Уряд Януковича використовує це як аргумент, що підтверджує високий рівень ефективності його діяльності.

Таблиця 4.4

Рівень підтримки населенням Президента Віктора Ющенка (% опитаних)

	Цілком підтримую	Підтримую окремі заходи	Не підтримую	Важко відповісти
Лютий 2007	9,7	40,4	45,4	4,5
Грудень 2006	13,3	40,3	40,0	6,4
Жовтень 2006	8,5	35,7	49,4	6,4
Вересень 2006	9,5	42,3	41,3	6,9
Липень 2006	12,9	38,9	42,0	6,2
Травень 2006	17,1	43,6	35,1	4,2
Січень 2006	19,4	32,9	42,1	5,6
Грудень 2005	17,1	39,6	37,2	6,1
Листопад 2005	14,3	39,5	39,4	6,7
Жовтень 2005	18,1	44,9	31,9	5,1
Вересень 2005	20,3	44,4	28,6	6,7
Серпень 2005	30,2	38,1	26,1	5,7
Червень 2005	39,9	33,4	21,0	5,8
Квітень 2005	46,6	27,2	20,5	5,7
Лютий 2005	46,7	26,9	19,8	6,7

Таблиця 4.5

Підтримка діяльності уряду України (% опитаних)

	Цілком підтримую	Підтримую окремі заходи	Не підтримую	Важко відповісти
Лютий 2007	10,6	44,2	39,5	5,7
Грудень 2006	9,2	39,1	42,4	9,4
Жовтень 2006	9,0	43,1	40,3	7,7
Вересень 2006	10,0	43,7	37,1	9,2
Липень 2006	6,3	43,2	40,8	9,7
Травень 2006	6,0	47,0	37,8	9,2
Січень 2006	9,0	42,4	38,0	10,5
Грудень 2005	8,0	47,7	32,4	11,9
Листопад 2005	6,7	44,6	37,2	11,5
Жовтень 2005	8,3	51,2	30,8	9,7
Вересень 2005	8,5	47,7	32,6	11,2
Серпень 2005	22,1	44,6	26,3	7,0
Червень 2005	28,1	39,9	22,2	9,9
Квітень 2005	35,8	37,1	18,4	8,7
Лютий 2005	36,4	35,3	18,8	9,5

Таким чином, становище уряду Януковича значною мірою визначає його заходи в соціальній сфері. Цей тиск з боку населення здатний позитивно трансформувати його політику.

Висновки:

1) Після виходу зі складу СРСР самостійна Україна зазнає, фактично, третього кардинального повороту в траєкторії свого розвитку. В 1991 р. розпочався шлях постсоціалістичної перебудови та становлення української державності. Цей період постсоціалістичної трансформації набув формату олігархічної модернізації. Ця траєкторія розвитку країни була перервана у 2004 р. «помаранчевою» революцією. Команда нового Президента Віктора Ющенка розпочала процес постолігархічної трансформації, основною метою якого були ліквідація авторитарного режиму й формування громадянського суспільства, демонтаж олігархічних механізмів і послідовна лібералізація економіки. Президентська команда проголосила прагнення побудувати в Україні європейське цивілізоване суспільство. Помилки «помаранчевої» команди та її політичне послаблення уможливили після парламентських виборів у 2006 р. прихід до влади Партії регіонів, що обстоює інтереси певної частини великого капіталу країни. В Україні розпочався новий етап розвитку, основною ознакою якого стала боротьба за збереження нових тенденцій у розвитку країни та проведення реставрації «допомаранчевого» режиму. У цій протидії різних сил формується база для зародження майбутньої системи взаємовідносин «великий капітал – влада – суспільство».

2) Головною ознакою ситуації, що склалася після парламентських виборів у березні 2006 р., стало гостре й жорстке протистояння між тими політичними силами, що перебували у владі, й тими, що опинилися в опозиції. Це зовнішня ознака, що полярно розділяє головні політичні сили в країні. Складніше визначити вододіл між ними, виходячи з оцінок їхнього впливу на вибір майбутньої стратегії розвитку країни. Європейські орієнтації не дістали в Україні однозначного політичного представництва. Кожна з політичних сил так чи інакше висловлює зацікавленість у європейському шляху розвитку країни. Водночас усі головні політичні партії продовжують виступати носіями євразійської цивілізації. А це означає, що за будь-якої комбінації політичних сил у владі для України історично визначено європейський вектор руху. Проте цей рух неминуче буде деформованим і тривалим.

3) З огляду на певні історичні умови, в Україні сформувалася система підвищеної залежності великого капіталу від влади. Вона була характерною не лише для періоду президента Кучми, а й збереглася значною мірою у пореволюційні роки. Причому «помаранчева» влада, позбавивши великий капітал олігархічних механізмів впливу на державну політику, не запропонувала йому на-

томість нових інструментів. Економічна і політична потужність бізнес-груп, якої вони набули в останні роки, уже не відповідала такому залежному стану. Політична ситуація 2005 р. спонукала їх до боротьби за здобуття влади. Легітимним шляхом через парламентські вибори 2006 р. Партія регіонів, що представляє інтереси великого капіталу, досягла визначеної мети.

4) Однак великий капітал, що набув влади, продемонстрував обмежену здатність реалізувати свою нову історичну роль. Аналіз показує, що дії нової влади спричинили глибокі протиріччя як політичного, так і економічного плану:

- Для того, щоб цілком контролювати державну політику, Партія регіонів спрямувала свої зусилля на монополізацію своїх позицій у владі. Це автоматично призвело до того, що політична опозиція, а разом з нею і значна частина великого капіталу країни, яка приєдналася до неї, була позбавлена офіційних важелів впливу на державну політику в економічній сфері;

- Великий капітал переживає складний етап адаптації до нових умов у зв'язку зі стрибкоподібним подорожчанням енергоресурсів. Це потребує значних інвестицій на проведення модернізації виробництва. Такий складний етап модернізації навіть у розвинених країнах, як правило, відбувається за державної підтримки. Проте з огляду на нерівні політичні позиції, щодо державної підтримки бізнес-групи потраплятимуть у нерівні економічні умови, що може негативно позначитися на їх конкурентоспроможності;

- В українській економіці з'явилися нові сфери інтересів великого капіталу – паливно-енергетичний комплекс, телекомунікації, споживчий сектор. У зв'язку з цим є ризик того, що наближена до влади частина бізнес-груп зможе одержати пріоритети у приватизації державних об'єктів. Під контроль частини великого капіталу вже потрапили потужні державні компанії цих сфер, що надає їм можливість вже зараз використовувати їх активи й створює ризик тіншового присвоєння державних доходів;

- Потреби великого капіталу в модернізації починають впливати на зміст політики держави в соціальній сфері. Уряд уже проголосив пріоритетом бюджетної політики інвестиційно-інноваційні цілі. Виникає загроза того, що, як і за президентства Кучми, економічне зростання у країні забезпечуватиметься за рахунок урізання соціальних програм.

5) Безпосереднім реалізатором політики великого капіталу, що прийшов до влади, став уряд Януковича, що складається переважно з колишньої адміністрації президента Кучми. Політичний реванш й застосування переважно старого досвіду призвели до того, що державна політика набула характеру реставрації. Причому форми реалізації цієї політики в окремих випадках починають суперечити інтересам самого великого капіталу, що здобув владу. Він уже переріс стару систему взаємовідносин, характерну для періоду президентства Кучми. На

думку окремих експертів, великі українські бізнес-групи зацікавлені не в безпосередній реставрації режиму «кучмізму», а у впровадженні політики «керованої глобалізації»¹⁹³. Форсована лібералізація, запропонована «помаранчевою» владою, створювала для них небезпеку конкуренції з боку потужнішого транснаціонального капіталу. Українські бізнес-групи, що контролюють нині політичну владу, схильні до проведення поступового перерозподілу власних активів за рахунок залучення своїх партнерів з-за кордону.

6) Як показує практика України, монополія влади вже не є достатньою умовою для захисту позицій великого капіталу. Експерти доходять висновку, що головним результатом «помаранчевої» революції є заміна адмінресурсу політичним ринком, на якому політики просувають свої продукти – ідеї, гасла та інші елементи своїх програм. «Як і на звичайному ринку, – образно зазначає експерт В. Дубровський, – вибирає переможця, в кінцевому рахунку, споживач – Його Величність Виборець»¹⁹⁴. Це неминуче змусить Партію регіонів співвідносити свої дії з вимогами суспільства, а уряд Януковича – вести постійний діалог з суспільством.

7) Україна переживає досить бурхливий процес перебудови. На цей час ще важко робити прогнози про те, яким шляхом розвиватиметься країна, і якого формату набуде система взаємовідносин «великий капітал – влада – суспільство». Залежно від розвитку подій можна прогнозувати два основних сценарії.

Перший сценарій – радикальний розвиток подій за аналогом з «помаранчевою» революцією. Рух назад – це не лише реставрація системи «кучмізму», а й реставрація кризи, що, в остаточному підсумку, призвела Україну до радикального способу її подолання. Не обов'язково подолання кризи відбуватиметься шляхом чергової «кольорової» революції. Проте досить імовірним є загострення протиріч на тлі протестних акцій населення, блокування роботи органів влади і т.п. (так звана охлократія). І все це триватиме до нових виборів, що набудуть такого ж загостреного політичного характеру, як і вибори Президента в 2004 р.

Другий сценарій – еволюційний. Україна ввійде у стабільний режим розвитку, якщо нова правляча партія сприйме позитивні цінності, привнесені «помаранчевою» командою. Мова йде про напрямки глобальної орієнтації, формування громадянського суспільства й подальшу лібералізацію економіки. Набутий досвід «помаранчевої» революції, її певні негативні наслідки спонукають політичні партії до пошуку консенсусу. Тим більше, що рух європейським цивілізаційним шляхом значною мірою відповідає також й інтересам великого капіталу, що одержав владу.

¹⁹³ <http://dialogs.org.ua>

¹⁹⁴ <http://www.zn.ua/3000/3050/55530/>

На наш погляд, скоріш за все, слід очікувати в Україні другого сценарію.

8) Політологи й експерти вважають, що прихід великого капіталу до влади – це екстраординарне і тимчасове явище в історії України¹⁹⁵. На їхню думку, такий перехідний період необхідний великому капіталу для вирішення нагальних завдань у системі взаємовідносин влади і великого капіталу (гарантії прав власності, легалізація доходів та ін.). На цей час бізнес-групи змушені захищати свої інтереси за допомогою парламентсько-представницького мандата і корпоративної демократії. Після цього, роблять висновок експерти, Україна може перейти до більш відкритої представницької системи, у якій олігархи «повернуться в офіси». І тоді, на їхню думку, найефективнішим механізмом діалогу з владою будуть різноманітні дорадчі структури при легітимних органах влади за участі представників великого капіталу.

¹⁹⁵ Профіль, №5, 12 февраля 2007. – С.23.

5. СВІТОВИЙ ДОСВІД: МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ В УКРАЇНІ

Після парламентських виборів 2006 р. в Україні до влади прийшла Партія регіонів, яка почала реалізовувати на практиці модель розвитку країни, що відповідає уявленням та інтересам частини великого українського капіталу. Дії нової влади вже почали породжувати протиріччя в суспільстві, що може в черговий раз призвести до застосування радикальних способів їх усунення.

За цих умов особливої актуальності набуває вибір раціональних форм взаємовідносин між великим капіталом, владою і суспільством, які б зменшили гостроту протистояння. Такий позитивний досвід уже існує в світі, й Україна може ним скористатися.

У цьому розділі йтиметься про основні проблеми, які необхідно буде вирішити Україні на цій стадії системної трансформації економіки. Причому рекомендації щодо застосування світового досвіду враховують специфіку історичного розвитку країни, що пройшла стадію олігархічної модернізації.

5.1. Допуск іноземного капіталу в українську економіку

З огляду на дії Антикризисної коаліції та уряду Віктора Януковича, скоріше всього, в Україні не буде продовжено курс «відкритої» економіки, розпочатий командою Президента Віктора Ющенка. Більш очікувана є реставрація політики контролюваного допуску іноземного капіталу. Причому перебування у владі дає великому українському капіталу всі важелі державного регулювання, які можна використовувати з цією метою.

Світовий досвід у принципі не заперечує можливості застосування спеціальних систем для надання регулювання присутності іноземного капіталу в національних економіках. Аналізуючи практику різноманітних країн, ми спробуємо сформулювати варіант політики в цій сфері, який не суперечив би світовим стандартам вільної конкуренції і водночас враховував національні інтереси України.

Українська практика

Законодавство, що регулює присутність іноземного капіталу в українській економіці, формально має досить ліберальний характер. З 2000 р. для іноземних

інвесторів у країні було запроваджено національний режим господарювання. Регулювання присутності іноземного капіталу в українській економіці передбачається тільки за критерієм національної безпеки, що в цілому відповідає світовим стандартам.

Проте аналіз наявної правової бази засвідчує, що в Україні досі немає точного правового визначення критерію національної безпеки і відсутній конкретний регламент регулювання допуску іноземного капіталу. Є лише кілька фрагментарних обмежень, що містяться в різних законах. До них можна віднести¹⁹⁶ :

а) заборону на створення іноземних підприємств (100% іноземний капітал) у галузях, що мають стратегічне значення для країни;

б) заборону на заснування іноземними організаціями й іноземними громадянами телерадіоорганізацій;

в) заборону на купівлю земельних ділянок;

г) затвердження Верховної Радою переліку об'єктів групи Г (стратегічні об'єкти), до приватизації яких допускаються іноземні інвестори.

Відсутність конкретних правових регламентів, з одного боку, уможлиблює застосування «ручного» обмеження допуску іноземного капіталу за досить невизначеним критерієм «національної безпеки», з другого – створює реальні ризики для національної безпеки, оскільки окремі стратегічні сфери української економіки залишаються поза державним контролем.

За президентства Кучми в сфері інтересів великого українського капіталу сформувалася система жорсткого «ручного» контролю, що дозволяла легко відсівати іноземних інвесторів. Для цього використовувалися такі процедури: а) позаконкурсний відбір інвесторів при створенні спільних підприємств; б) спосіб приватизації стратегічних державних об'єктів за участі «промислових інвесторів», для яких встановлюються кваліфікаційні вимоги; в) дозвільна система/процедури узгодження. Усе це забезпечувало великому українському капіталу монопольні позиції в економіці країни.

Водночас в Україні послаблено контроль держави за процесом проникнення іноземного капіталу поза сфери інтересів великого українського капіталу й цілком відсутній такий контроль у приватному секторі. У результаті Україна вже зіткнулася з ризиками, що виникли в деяких галузях економіки. Так, під час приватизації виявилася монополізованою іноземним капіталом сфера переробки нафти і торгівлі нафтопродуктами¹⁹⁷. Для України стали тра-

¹⁹⁶ Господарський кодекс, Закони України “Про режим іноземного інвестування”, “Про приватизацію державного майна” і “Про телебачення і радіомовлення”, а також “Державна програма приватизації на 2000--2002 роки”.

¹⁹⁷ <http://www.smida.gov.ua>; <http://www.istock.com.ua>

диційними періодичні кризи на внутрішньому ринку палива. Згодом, в 2005 р., іноземні інвестори почали активно скуповувати українські банки, що викликало побоювання з приводу можливої втрати контролю держави над власною фінансовою системою. Російський «Газпром» неодноразово вдавався до спроб домогтися від української влади згоди на придбання промислових активів в обмін на вирішення проблем з постачаннями природного газу. Подібна потужна державна структура, що має контроль над стратегічним для України ресурсом – природним газом, цілком може стати провідником інтересів іншої держави.

Певні ризики пов'язані з присутністю в країні великих транснаціональних компаній, розвиток яких переважно диктується потребами глобального ринку, що можуть створити загрози національним інтересам України. Транснаціональні компанії, з одного боку, спроможні внести в національну економіку позитивні моменти, з другого – при недостатньому регулюванні їх діяльності країна може зіткнутися зі значними негативними проблемами найрізноманітнішого характеру.

Наприклад, за невеликий термін, від часу оформлення прав власності на «Криворіжсталь», компанія Mittal Steel встигла продемонструвати свою здатність раціонально вести бізнес. Можна відзначити в цьому плані вирішення складної проблеми, що постала в металургійному секторі у зв'язку з подорожчанням газу. На відміну від українських бізнес-груп, що, як і зазвичай, почали вимагати від влади додаткових пільг, Компанія Mittal Steel самостійно вирішує цю проблему. Вона вносить зміни в технологію й організує закупівлю дешевшого коксу в Польщі та Казахстані¹⁹⁸. Проте останнім часом побоювання у спостерігачів почали викликати плани нових власників «Криворіжсталі», пов'язані з масовим звільненням робітників з метою зниження витрат на виробництво¹⁹⁹. Це може призвести до загострення соціальної ситуації в цьому регіоні.

Таким чином, до сьогодні в Україні у сфері регулювання допуску іноземного капіталу в національну економіку відсутня системна державна політика й необхідна правова база. Практика в цій сфері, з одного боку, створює перешкоди для подальшої лібералізації української економіки, з другого – потенційно містить ризики для власних національних інтересів / безпеки.

Світова практика

У світовій практиці проблема регулювання присутності іноземного капіталу в національній економіці дотепер залишається предметом гострих дискусій.

¹⁹⁸ Коммерсантъ, №24, 16 февраля 2006. – С.9.

¹⁹⁹ Коммерсантъ, №30, 23 февраля 2007. – С.1.

Основний вододіл пролягає між вимогами, висунутими в цій сфері розвиненими країнами, і захисними діями, до яких вдаються країни з перехідною економікою та економікою, що розвивається.

Розвинені країни, капітал яких широко включено в глобальну економіку, виявляють наполегливість у поширенні в світі стандартів відкритої економіки. Вони домагаються зняття обмежень і встановлення режиму, що забезпечує вільне перетікання капіталу між країнами. Як єдиний критерій, що допускає застосування регулювання присутності іноземного капіталу, визнається забезпечення національних інтересів / безпеки.

Країни з економікою, що розвивається, та перехідною економікою, які мають порівняно слабкі вітчизняний капітал і виробництво, обстоюють збереження патронату для власних інвесторів і виробників. Вони зацікавлені у застосуванні широких обмежень для проникнення у свою економіку більш потужного іноземного капіталу.

Ці протиріччя досі перешкоджають запровадженню загальновизнаних світових стандартів у цій сфері. Проте світова практика уже виробила ряд документів, що можуть слугувати орієнтирами при формуванні послідовно ліберальної інвестиційної політики окремих країн. До них належать документи Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), Світової організації торгівлі (СОТ) і Міжнародного банку реконструкції і розвитку (МБРР).

ОЕСР. Декларація про міжнародне інвестування і багатонаціональні підприємства²⁰⁰ та Кодекс з лібералізації руху капіталу визначають звід добровільних принципів і стандартів, адресованих урядам і окремим компаніям. У Декларації містяться зобов'язання країн, що приєдналися, надавати іноземним інвесторам національний режим і співпрацювати з ними у питаннях застосування заходів стимулювання і дестимулювання інвестицій. Декларація закріплює право кожної окремої країни на запровадження власної системи регулювання «входу» іноземних інвесторів у національну економіку. Ці заходи можуть бути вжиті в контексті забезпечення інтересів національної та міжнародної безпеки. Головна вимога – ці заходи мають бути максимально прозорими та інформаційно доступними для іноземних інвесторів.

СОТ. Угода щодо пов'язаних з торгівлею інвестиційних заходів (УТІЗ)²⁰¹ обмежується тільки сферою торгівлі й присвячена зобов'язанням надання іноземним інвесторам національного режиму. Угодою заборонено застосування

²⁰⁰ <http://www.oecd.org/daf/investment/guidelines>

²⁰¹ <http://www.wto.ru/ru/newsmain.asp>

будь-яких інвестиційних заходів, що не узгоджуються з положенням ст. III або ст. XI Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) 1994 р. Заборона має сприяти подоланню практики встановлення для іноземних інвесторів умов, виходячи з національних пріоритетів. До заходів, що порушують національний режим, віднесено такі вимоги до підприємств з іноземними інвестиціями:

- про придбання або використання певної частки товарів місцевого виробництва або отриманих з будь-яких місцевих джерел (місцева складова);
- про закупівлю або використання імпортованих товарів у певній пропорції до обсягу або до вартості експортованих місцевих товарів (місцевий баланс);
- про обмеження обсягу імпорту кількістю або вартістю експортованих товарів;
- про обмеження доступу до іноземної валюти сумами, що є в розпорядженні підприємства;
- про фіксований обсяг обов'язкового експорту (вимога продажу товарів на місцевому ринку, що призводить до обмеження експорту).

Угода передбачає для різних типів країн різну тривалість перехідного періоду до нових ліберальних умов інвестування: розвинені країни – 2 роки, країни, що розвиваються, – 5 років, найменш розвинені країни – 7 років.

МБРР. У Керівних принципах з регулювання прямих іноземних інвестицій²⁰² передбачається, що «кожна держава зберігає за собою право регулювати допуск іноземних інвестицій» у національну економіку. Відкритою за характером визнається інвестиційна політика, що передбачає відкритий допуск іноземних інвестицій в економіку при «існуванні списку обмеженого числа галузей, закритих для іноземних інвестицій або тих, що вимагають оцінки умов допуску, ліцензування». При цьому Керівні принципи виходять з основного положення, що «рівний режим для інвесторів, що діють у рівних обставинах, а також вільна конкуренція між ними є умовами для створення сприятливого інвестиційного клімату». Такий спосіб регулювання іноземних інвестицій визнано «найефективнішим вирішенням проблеми правового регулювання іноземних інвестицій». Керівні принципи рекомендують уникати невиправдано складної процедури регулювання допуску іноземних інвесторів, законодавство не повинне містити умов, виконання яких необхідне для дозволу допуску іноземних інвесторів у країну, яка їх приймає.

²⁰² <http://www.cis-legal-reform.org/publication/articles-reports/investment-climat-transformation-states.ru.html>

Загальні вимоги до системи регулювання допуску іноземного капіталу

Забезпечення економічної свободи в перетіканні капіталу згідно з документами СОТ, ОЕСР, МБРР та ін. передбачає використання для іноземних інвесторів національного режиму інвестування та господарювання. Це означає, по-перше, ліквідацію усіх видів дискримінації стосовно інвесторів за ознакою іноземного капіталу і, по-друге, відмову від політики протекціонізму стосовно національного капіталу. Регулювання «входу» іноземних інвесторів у національну економіку допускається винятково за мотивами національних інтересів / безпеки.

Застосування вимог до організації міжнародних взаємовідносин в інвестиційній сфері, перелічених у документах ОЕСР, МБРР, СОТ, в реальній практиці країн має досить широкий діапазон інтерпретації. Це стосується як визначення сфери національних інтересів / безпеки, так і застосовуваних при цьому способів державного регулювання.

Перелік галузей і видів діяльності, що відносяться до зони національних інтересів / безпеки, варіюється між країнами в надзвичайно широкому діапазоні. Визначальну роль при виборі об'єктів, що відносяться до зони національних інтересів / безпеки, відіграє специфіка галузевої структури економіки країни, а також сформовані в суспільстві уявлення про ризики, пов'язані з присутністю іноземного капіталу. Наприклад, у Німеччині цей регламент застосовується тільки до видів діяльності, пов'язаних з виробництвом озброєння. В Іспанії існує надзвичайно широкий перелік галузей і видів діяльності, що відносяться до зони національних інтересів / безпеки. До нього включено державні й приватні компанії з виробництва і продажу зброї, боєприпасів, вибухових речовин, електроенергії, у сферах нафтопереробки, авіаційного транспорту, видобутку корисних копалин, телекомунікацій і навіть ігорного бізнесу.

Так само широко варіюється в різних країнах набір інструментів і способів, за допомогою яких здійснюється регулювання доступу іноземного капіталу. Він містить: обмеження розміру корпоративних прав, секторальні заборони на присутність або обмеження присутності іноземного капіталу, застосування різноманітних форм спеціального контролю, заборона на участь іноземців в управлінні компаніями, дозвільні процедури тощо. Причому в окремих країнах встановлюються обов'язкові регламенти, що точно визначають сферу і способи регулювання

допуску іноземного капіталу (наприклад, Японія). В інших країнах рішення приймаються окремо щодо кожного випадку великої угоди, виходячи «з міркувань розумності й економічної доцільності» (наприклад, США і Німеччина). При виборі інструментів і способів регулювання допуску іноземних інвесторів у національну економіку визначальну роль відіграють існуюча регуляторна практика й адміністративна культура країни, а також ступінь довіри суспільства до влади.

Незважаючи на ці відмінності в практиці, загальною тенденцією в інвестиційній політиці розвинених країн є поетапне зняття обмежень на перетікання капіталу. Особливо жорсткі вимоги в цьому плані сформувалися в Європейському Союзі, оскільки він становить єдиний економічний і торговий простір.

Проте в останні роки в розвинених країнах, включаючи країни ЄС, іде, за визначенням експертів, процес зростання «економічного націоналізму». Спостерігається «рух назад» у політиці регулювання допуску іноземного капіталу в національній економіці.

Глобалізація світової економіки призвела до того, що великі транснаціональні компанії почали поглинати стратегічні об'єкти в розвинених країнах, що надзвичайно загострило в політичному сенсі проблему забезпечення національної безпеки. Населення і політичні партії цих країн досить болісно сприйняли втрату впливу на найважливіші галузі власної економіки. У відповідь на це національні уряди і парламенти країн почали вдаватися до превентивних заходів для унеможливлення поглинань своїх стратегічних об'єктів транснаціональними компаніями²⁰³. Особливо активно такі дії розпочинає Франція, окремі заходи спостерігаються в політиці Німеччини та Італії. Після терористичних актів 11 вересня 2001 р. почав посилюватися контроль над процесом входження іноземного капіталу в економіку США²⁰⁴.

Висновки:

Нижче наводимо кілька загальних моментів, що, на нашу думку, необхідно враховувати при формуванні в Україні механізмів регулювання присутності в економіці іноземних інвесторів:

1) Історично склалося так, що в Україні відсутнє системне регулювання допуску іноземного капіталу в національну економіку. Це, з одного боку, відкриває можливість застосування «ручного» регулювання процесу в корпоративних інтересах наближеного до влади великого українського капіталу, з другого – створює реальні ризики для забезпечення національних інтересів / безпеки. У зв'язку з цим, невідкладним завданням для України є розробка стратегічної політики

²⁰³ Мысль, №3, апрель 2006. – С.72–73, 80–81.

²⁰⁴ <http://www.zn.ua/2000/2060/52899/>

держави та формування необхідної інституціональної бази (закони й органи) в інвестиційній сфері у частині регулювання присутності іноземного капіталу. Регулювання допуску іноземних інвесторів в українську економіку має базуватися на суспільно визнаній концепції системи національних інтересів / безпеки.

2) За нашими оцінками, в Україні рівень визначення національних інтересів / безпеки буде дещо завищеним порівняно з розвиненими країнами, що мають значну практику лібералізації економіки. Певну роль у цьому відіграють існуючий менталітет населення та наявні політичні переваги. Крім того, необхідно враховувати й ризики, пов'язані зі слабкістю української держави, її регуляторної системи. Функціонування продуктивнішого іноземного капіталу може супроводжуватися негативними наслідками, з якими держава буде неспроможною впоратися (або держава не зможе примусити нейтралізувати їх). Ідеться про можливі дії інвесторів з міркувань конкурентної боротьби на світовому ринку: закриття окремих виробництв, що може завдати шкоди внутрішньому ринку або призвести до масового безробіття на окремій території; зниження технологічного рівня національного виробництва або розміщення в країні екологічно «брудних» видів виробництв тощо.

3) Стосовно країн, що розвиваються (країн з перехідною економікою), світова практика припускає наявність перехідного періоду. З урахуванням підвищених ризиків, такий перехідний період у формуванні ліберальної інвестиційної політики, безумовно, необхідний для України. Тільки в цьому випадку можна розраховувати на те, що адаптація до нових стандартів відбуватиметься без болісного для суспільства ривка, а також будуть пом'якшені негативні наслідки від присутності іноземного капіталу в політичній, соціальній та економічній сферах. Головна вимога – чітке публічне визначення підходів і тривалості перехідного періоду, публічність і прозорість у застосуванні регуляторів у цій сфері. При цьому має бути цілковите розуміння того, що слід прагнути мінімізувати обмеження вільної конкуренції між капіталом різних країн, оскільки будь-які перешкоди в його русі завдають шкоди економічній ефективності.

4) Україна історично вже пройшла той етап, коли залучення іноземного капіталу було життєво важливою складовою відродження національної економіки. В країні на цей час нагромаджено вітчизняний капітал, що починає активно експортуватися. Тому розвиток систем преференцій для масового залучення іноземного капіталу не є актуальним для України, преференції доцільно застосовувати тільки вибірково й адресно відповідно до обраної стратегії економічного зростання країни.

5) Формально інвестиційне законодавство України забезпечує іноземним інвесторам національний режим господарювання та рівні з національними інвесторами умови інвестування. Проте для України усе ще проблемою залишаєть-

ся втілення у реальну практику проголошених ліберальних принципів. Це потребує ліквідації всіх положень у правовому регулюванні й процедурах, що уможливають здійснювати неформальну фільтрацію за ознакою іноземного капіталу.

б) За існуючого низького рівня адміністративної культури й довіри суспільства до влади, традиційної корумпованості чиновництва для України є необхідним запровадження чітко регламентованої в законодавчому плані й максимально публічної системи прийняття рішень. Для частини особливо важливих об'єктів слід передбачити високий рівень прийняття рішень, навіть до Верховної Ради. Для нейтралізації можливості прийняття волюнтаристських рішень доцільно використовувати конкурентні способи відбору інвесторів із застосуванням чітких, зрозумілих і доступних для формального порівняння критеріїв при оцінці інвестиційних пропозицій. В країні має існувати система оскарження рішень державних органів.

5.2. Просування інтересів великого капіталу в органах влади

Усталена в світі практика лобіювання інтересів в Україні сприймається суспільством поки що скептично, а скоріш, вкрай негативно. Негативна реакція спричинена самою українською реальністю. Існуюча в країні система лобіювання, і не без підстав, безпосередньо ідентифікується з корупцією. Водночас в українській практиці лобіювання починають простежуватися також позитивні тенденції, що мають розвиватися й одержати правове регулювання.

Практика України

Дотепер в Україні переважною формою лобіювання є просування корпоративних інтересів окремих бізнес-груп у владі. Великий капітал ще не усвідомив себе соціальною спільнотою і не проводить асоційованої лобістської політики. Представники бізнес-груп діють автономно, знаходячи власні шляхи до тих чи інших органів влади через персональні домовленості. У цьому випадку лобіювання тісно єднається з корумпованою системою влади.

Основним полем, на якому розгортають свою лобістську діяльність представники великого капіталу в Україні, є парламент. Представники великого капіталу, володіючи статусом народного депутата, мають можливість:

а) просувати / блокувати законодавство, виходячи з власних корпоративних інтересів. Найпотужнішим лобі українського парламенту завжди були представники металургійних і автомобілебудівних компаній;

б) використовувати свій статус для того, щоб через виконавчі органи влади вирішувати свої корпоративні питання;

в) одержати персональний імунітет.

Участь представників великого капіталу в різноманітних громадських струк-

турах при органах влади (Ради, Робочі групи та ін.) усе ще має формальний (скоріш декоративний) характер. Вони не вмонтовані в систему прийняття державних рішень.

З приходом до влади Партії регіонів певна частина великого капіталу дістала можливість безпосередньо впливати на формування державної політики і прийняття рішень органів влади. Проте більшість потужних бізнес-груп, пов'язаних з опозицією, не мають можливості лобіювати свої інтереси в парламенті й органах виконавчої влади, монополізованих правлячою партією. І, отже, для цієї частини капіталу залишається гострою проблема формування легальної системи просування своїх інтересів у владі.

Розробка законопроектів з регулювання процесу лобіювання розпочалася в Україні ще в 1992 р. Відтоді до Верховної Ради подано 4 законопроекти і всі вони були відхилені²⁰⁵.

Останнім за часом є законопроект №8429 «Про діяльність лобістів у Верховній Раді України»²⁰⁶, поданий у парламент 09.11.2005 р. народним депутатом попереднього складу Ігорем Гриньовим (фракція партії «Реформи і порядок»). Цей проект закону 20 грудня 2005 р. було також відхилено. Науково-експертне управління Верховної Ради у своїх висновках висловило сумнів у самій необхідності законодавчого регулювання інституту лобізму в Україні²⁰⁷.

Проте обговорення законопроекту на експертних і громадських слуханнях в Києві (23 листопада 2005 р.) і в регіонах (Харків – 30 листопада, Львів – 23 грудня) засвідчили, що більшість фахівців і представників бізнесу виступає за законодавче регулювання цього явища. Вони вважають, що в Україні назріла необхідність прийняття спеціального закону, що регламентує лобістську діяльність у державних органах.

Світова практика

У світі сформувався дві принципові моделі просування інтересів капіталу в органах влади.

Перша модель – фахова система лобіювання, що передбачає наявність фахової лобістської діяльності. До неї відносять лобістську діяльність з метою одержання доходів, умови якої регулюються спеціальним законодавством.

Найбільш розвинена система фахової лобістської діяльності існує на цей час в США. Лобізм у цій країні визнається професією, закріпленою на законодавчому рівні. Для запобігання корупції в цій сфері чинне законодавство дуже старанно і детально регламентує всі аспекти лобістської діяльності.

²⁰⁵ <http://uv.ukranews.com/cgi-bin/r6/print.pl>

²⁰⁶ http://www.parlament.org.ua/content/print_draft.php?action=draft&draft_id=1983

²⁰⁷ <http://uv.ukranews.com/cgi-bin/r6/print.pl>

Лобістом визнається особа, яку найнято клієнтом за фінансову або іншу винагороду для надання послуг, що включають більше ніж один лобістський контакт. Організація і особа як лобіст чітко визначені з фінансової і податкової точок зору. Законодавство передбачає спеціальну систему контролю. Лобісти зобов'язані щокварталу надавати докладні звіти про отримані й витрачені кошти, про особи, яким були виплачені будь-які суми, а також назви всіх статей на підтримку або проти законопроектів, опубліковані з ініціативи лобіста, і т.д. Обліку підлягають замовлення з бюджетом понад \$20 тис. У законодавстві докладно визначаються дозволені дії і суми витрат. Наприклад, кількість зустрічей і допустима сума витрат на контакти з конгресменами та їхніми помічниками. Штрафи за порушення досить високі й становлять до \$50 тис.

Друга модель будується на принципово інших засадах і становить некомерційний варіант діяльності з просування певних інтересів. У цьому варіанті просування інтересів в органах влади здійснюється публічними неурядовими організаціями (асоціаціями, радами, альянсами та ін.).

Друга модель найбільшого розвитку набула в країнах, що не визнають інституту фахового лобізму. Прикладом може слугувати Франція, де лобізм з метою одержання доходів вважається незаконною діяльністю. У Франції просування інтересів великого капіталу в органах влади здійснює Соціально-економічна рада, передбачена Конституцією 1998 р. Рада складається з представників різних фахових груп. Вона покликана надавати органам влади висновки з усіх законопроектів економічного та соціального характеру. Таким чином, вона відіграє роль своєрідного «лобістського парламенту». Подібні органи діють також в Австрії і Голландії.

В останні роки спостерігаються зрушення у традиційних уявленнях про характер побудови системи лобіювання. Це торкнулося країн, що використовують як першу, так і другу модель.

У США започатковуються некомерційні методи просування інтересів бізнесу в органах влади. Вони доповнюють традиційну систему фахового лобізму, що виявилася вузькою для реалізації глобальних інтересів великого капіталу країни. Так, Альянс виробників програмного забезпечення для бізнесу (Business Software Alliance), що представляє інтереси програмних фірм, утворив нову політичну раду, яка включає членів-фундаторів Альянсу з просування нових програмних технологій. Основні напрямки діяльності політичної ради: питання захисту інтелектуальної власності, електронних комерційних операцій, кодування та експортної політики²⁰⁸.

Своєю чергою, в європейських країнах з традиційними некомерційними системами лобіювання починає дискутуватися питання визнання фахової лобістської діяльності.

²⁰⁸ <http://www.cnews.ru/reviews/index.shtml?2006/04/27/200720>; www.basa.org/russia

Ґрунтуючись на світовому досвіді, назвемо інституціональні характерні ознаки лобізму, незалежно від характеру здійснення²⁰⁹ :

- Лобізмом визнається діяльність, що здійснюється не забороненими законодавством методами і способами, шляхом впливу на об'єкт лобіювання з метою забезпечення власних інтересів або інтересів клієнтів. Це відкрите відстоювання інтересів за допомогою публічних засобів (переконання, публічні обговорення, піар тощо);
- Обстоюються інтереси певного прошарку, соціальної групи чи галузі, але не інтереси приватних осіб або конкретного підприємства. Це виноситься за рамки власне лобістської діяльності, визнаної законом;
- Лобістську діяльність заборонено провадити членам парламенту чи будь-якого іншого державного органу (включаючи законодавчо визначений період після закінчення терміну повноважень);
- Лобістська діяльність не повинна руйнувати моральних і правових підвалин суспільства, а, навпаки, покликана узгоджувати різновекторні інтереси для пошуку балансу, консенсусу цих інтересів на основі загальноприйнятих морально-етичних норм.

Висновки:

1) З огляду на світові тенденції, а також практику просування інтересів бізнесу у владі для України доцільно рекомендувати розвиток обох систем лобіювання: фахову діяльність і некомерційні форми. Хоча українське суспільство упереджено ставиться до лобістської діяльності, необхідно легально її впроваджувати й переходити до законодавчого регулювання лобіювання. Легалізація лобістської діяльності має стати складовою частиною системної боротьби з корупцією.

2) Найприйнятнішими і традиційними для України є громадські форми організації лобістської діяльності. Їх найлегше буде відновити і розвивати відповідно до нових викликів. Причому завдання полягає не стільки в тому, щоб стимулювати створення подібних громадських структур, скільки в правовому регулюванні механізмів впливу громадських структур на прийняття рішень державними органами.

3) Особливого значення набуває правове регулювання фахової лобістської діяльності. Як засвідчує світова практика, національні законодавства в цій сфері формуються під значним впливом конкретно визначеної мети, традиційних уявлень, політичної ситуації та багатьох інших привхідних чинників²¹⁰. Проте

²⁰⁹ <http://uv.ukranews.com/cgi-bin/r6/print.pl>, Часопис "Парламент", №1/ 2004.

²¹⁰ Часопис "Парламент", №1/ 2004.

на основі інституціональних ознак можна сформулювати обов'язкові елементи системи законодавчого регулювання лобізму як фахової діяльності.

Лобіст – може бути фізичною або юридичною особою. Важливо визначити категорії осіб, які не можуть виступати лобістами.

Клієнт – може бути фізичною або юридичною особою. Законодавство також має чітко визначити категорії осіб, інтереси яких не можуть лобіюватися в органах влади країни.

Предмет лобіювання – вплив на рішення органів влади. У світовій практиці законодавчо визначається предмет лобіювання або в загальному вигляді, або як конкретний перелік: нормативно-правові акти, рішення відповідних органів про надання ліцензій, дозволів, пільг, гарантій, концесій, договорів, стороною яких виступають органи влади. Доцільно, щоб законодавство містило перелік заборонених предметів лобіювання.

Способи (методи) лобіювання – дії, що проводяться з метою впливу на об'єкт і не є забороненими законодавчо. У законодавствах окремих країн зустрічається крім такого загального категоріального визначення також перелік конкретних дій, що дозволяються законом.

Права й обов'язки лобістів і органів, щодо яких проводяться лобістські дії, – право на інформацію, присутність в органах влади, висловлення своєї позиції і право контактів з представниками влади; обов'язки – виконання вимог легальності, періодична звітність і конфіденційність (у законодавстві деяких країн два останні відсутні). Детальний порядок зазвичай містить регламент конкретного органа.

Легалізація діяльності лобіста – ключовими способами контролю над діяльністю лобістів є реєстрація (включення в реєстр) і звітність. У деяких країнах передбачається публікація звітності у певному публічному виданні.

Відповідальність – передбачаються такі санкції: попередження, штраф, тимчасова заборона діяльності, виключення з реєстру.

5.3. Як поставити «крапку» у тіньовому минулому великого капіталу

Україна належить до країн з високим рівнем тіньових доходів. За розрахунками Міністерства економіки України, на цей час рівень тіньової економіки становить 40% від ВВП²¹¹. За існуючими світовими оцінками, обсяг тіньового сектора в нормальній економіці не має перевищувати 10–15%. Причому, у західних країнах мова йде переважно про заборонені (злочинні) джерела доходів²¹². В Ук-

²¹¹ www.niss.gov.ua/Table/ks26112003/006.htm

²¹² Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова “Проблеми перерозподілу власності та легалізація тіньових капіталів в Україні”. – К.: березень 2004. – С.10.

раїні тіньовий сектор в основному сформувався в легальних видах діяльності за рахунок ухилення від податків і вивезення за межу країни капіталів і доходів фізичних осіб. Це досить великий обсяг коштів, легалізація яких може стати важливим чинником економічного розвитку країни. Тому для України величезного значення набуває проблема залучення тіньових доходів у легальну економіку.

Практика України

У 2002–2003 рр. в Україні розпочалися перші спроби запровадження законодавчого регулювання процесів легалізації / амністії доходів фізичних осіб, з яких не сплачено податки, збори й обов'язкові платежі в бюджет, а також у державні цільові фонди. За президентства Кучми з'явився лише один законопроект, що стосувався легалізації капіталу.

Таблиця 5.1

Перелік законопроектів з легалізації / амністії капіталів і доходів фізичних осіб, зареєстрованих у Верховній Раді України

Номер реєстрації	Дата	Назва законопроекту
1307	04.07.2002	Про економічну амністію
2178	11.09.2003	Про податкову амністію
3228	14.03.2003	Про легалізацію доходів і майна, з яких не сплачено податки
3228-1	18.06.2003	Про легалізацію доходів фізичних осіб, з яких не сплачено податки, збори (обов'язкові платежі) у бюджет і державні цільові фонди
3404	11.07.2003	Про амністію капіталу
4003	17.07.2003	Про податкову амністію

Поява серії таких законопроектів свідчить про те, що в Україні постав виклик, на який суспільство намагалося дати відповідь. Збереження великих обсягів тіньових доходів почало обтяжувати існування бізнес-груп і окремих фізичних осіб з різних причин:

- У бізнес-груп з'явилася потреба в легальному інвестуванні коштів. Крім того, легальність стає запорукою безпеки бізнесу. Наявність тіньових доходів робить бізнес-групи вразливими для претензій влади;
- Легалізація доходів стала потрібною колу людей, які мали піти з влади внаслідок чергових виборів президента і які потребували гарантій проти можливих претензій з боку осіб, що замінили їх у владі;
- Необхідність проведення легалізації / амністії капіталу і доходів почала сприйматися як необхідний захід для поліпшення іміджу країни.

Тексти запропонованих законопроектів не містили принципових відмінностей. Розходження стосувалися в основному встановлення розміру податкових ставок (від 0 до 10%) з доходів, що легалізуються, і термінів звільнення від відповідальності. Проте всі без винятку запропоновані законопроекти наражалися на опір парламенту, включаючи й законопроект, запропонований тодішнім Президентом Кучмою.

Проблема легалізації тінювих доходів/ амністії капіталу порушувалася також новою «помаранчевою» владою після перемоги на виборах Президента Віктора Ющенка. Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про затвердження заходів з детінізації національної економіки на 2006–2007 роки» №367-р від 23 серпня 2005 р.²¹³ передбачалося підготувати проект закону «Про легалізацію доходів фізичних осіб, з яких не сплачені податки, збори (обов'язкові платежі) у бюджет і державні цільові фонди». Для підготовки законопроекту було навіть утворено робочу групу, до якої ввійшли представники Міністерства фінансів, Державної податкової адміністрації, Міністерства економіки, Міністерства юстиції, Національного банку. Однак проект цього закону так і не з'явився.

Після «помаранчевої» революції набула актуальності проблема підтвердження прав власності на приватизоване майно у зв'язку зі здійснюваною урядом Юлії Тимошенко політикою реприватизації. У 2005–2006 рр. з'явилося декілька законопроектів, у яких передбачалися окремі положення з регулювання процесу підтвердження придбаних унаслідок приватизації прав власності:

- Законопроект №7108 «Про перелік майнових комплексів, відчуження яких з державної власності відбулося з порушенням чинного законодавства»;
- Законопроект №7504 «Про внесення змін у Закон України «Про приватизацію державного майна» (щодо доплати за приватизацію державного майна);
- Проект Кабінету Міністрів України «Про дооцінку вартості (ціни) об'єктів права державної власності, приватизованих з порушеннями правил відкритої конкуренції».

Проте жоден з цих законопроектів не дійшов навіть до стадії розгляду в парламенті. Дотепер в Україні ні політично, ні в правовому сенсі політику реприватизації не завершено. Це створює значні ризики для нового спалаху процесу переділу власності в країні, особливо в умовах постійної зміни політичних сил, що перебувають біля керма влади.

Світова практика

Світова практика засвідчує, що проблема виведення капіталу з тіні є досить актуальною в усіх країнах. Залежно від конкретної ситуації, що склалася в країні, її вирішення обумовлене різною метою і здійснюється із застосуванням різних механізмів. У найрадикальнішому форматі ця проблема вирішується в країнах, що поставили за мету покінчити з корумпованими режимами і відновити справедливість (конфіскація і націоналізація). Розвинені країни ставлять більш вузькі прагматичні цілі (повернення капіталу, легалізація доходів, отриманих за кордоном, і т.п.) і застосовують для цього лояльніші способи. У дано-

²¹³ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

му випадку проблема вирішується шляхом застосування механізмів легалізації / амністії капіталів.

Експерти відзначають певну закономірність у світовій практиці – легалізація / амністія доходів і капіталу найчастіше ініціюється новим урядом, який тільки-но прийшов до влади. Фінансові кола, які підтримують на цей час новий уряд, одержують додаткові персональні гарантії і тому можуть піти на цю процедуру. В інших випадках – це досить складний процес, що має, зазвичай, незначний ефект для бюджету (це вважається одним із базових показників успішності реалізації подібних програм). Звичайний показник у світовій практиці - повернення в бюджет до 1% від його обсягу. Найуспішніша амністія тіньових доходів у штаті Нью-Джерсі (США) принесла в бюджет суму, що становить 2,6% усіх річних податкових надходжень.

Історія засвідчує, що в більшості країн через низьку ефективність подібні акції проводяться періодично. Програми з легалізації/ амністії доходів і капіталу реалізовувалися в Індії – 5, Португалії – 4, Франції, Австрії, Ірландії – по 2 рази. У США з 1982 р. було реалізовано 62 таких програми.

Низька ефективність акцій з легалізації доходів і капіталу пов'язана з побоюваннями бізнесу стосовно ризику можливих карних переслідувань після завершення процедури легалізації доходів. Експерти однозначно твердять, що під процедуру легалізації / амністії доходів і капіталу підпадають переважно ті, що опинилися в зоні «підвищеного ризику», тобто стали об'єктом уваги правоохоронних органів.

Як засвідчує світовий досвід, ефективність реалізації програм з легалізації / амністії тіньових доходів безпосередньо не залежить від жорсткості відповідальності для тих, хто не пройшов передбачені процедури. Наприклад, німецький уряд при проведенні процедури легалізації/ амністії оголосив, що ті, хто до кінця 2004 р. добровільно не оголосять про свої тіньові доходи, будуть достатньо жорстко переслідуватися законом. Проте, на думку німецьких аналітиків, репресивна схема не стала гарантією успішності акції. Це підтверджує і досвід Аргентини, де в 1987 р. уряд в ультимативній формі зобов'язав усіх великих підприємців задекларувати свої доходи, причому легалізовані кошти обов'язково повинні були інвестовані у визначені урядом сектори економіки. Ця акція закінчилася масовим відпливом капіталу з країни.

З цієї причини в останні роки уряди розвинених країн намагаються забезпечити максимальну конфіденційність для учасників цього процесу і не ставлять за обов'язкову мету наповнення бюджету.

Наприклад, в Італії запроваджено схему, за якої зберігається цілковита анонімність осіб, які вирішили повернути на батьківщину свої капітали. Повернення проходить через відкриття рахунку в комерційному банку, який із своїх

коштів сплачує податок з легалізованих коштів для того, щоб уберегти людину від зайвого галасу довколо її імені. Подібна схема застосовується і для легалізації нерухомості. Банк уповноважений від імені конкретної особи задекларувати у податкових органах 2,5% від вартості нерухомості, не повідомляючи про місце розташування і характер цієї нерухомості.

З цього погляду, найдовершенішим визнавалося законодавство Бельгії, що набрало чинності з січня 2004 р. Концепція закону передбачала відмову від ідеї проведення акції з метою наповнення бюджету²¹⁴. Протягом поточного року бельгійцям було надано можливість або задекларувати свої доходи, отримані від операцій за кордоном, не ввозячи їх в Європу (податок 9%), або інвестувати їх в ЄС на термін не менше 3 років (податок 6%). У результаті кожний, хто виконав цю умову, одержував від місцевого податкового органу відповідну розписку, що слугувала йому гарантією звільнення від кримінальної відповідальності.

Висновки:

1) Попередня практика України свідчить про те, що легалізація / амністія тіньових доходів найближчими роками навряд чи буде успішною, оскільки в країні зберігається нестабільна політична обстановка, недосконалі законодавство й адміністративна система (високий рівень корупції). Крім того, за минулі роки великому капіталу вдалося закамфлювати тіньові доходи в легальні форми за межами України. Відпрацьовано й легальні способи повернення в країну необхідних інвестиційних ресурсів. Серед них найпоширеніший – інвестування начебто іноземного капіталу. Такий спосіб надає переваги в оподатковуванні й робить процедуру для учасників безпечнішою, ніж офіційний процес легалізації / амністії. Більш перспективною є політика сприяння і заохочення процесів детінізації діяльності існуючих компаній на території країни. У цьому зацікавлені самі ФПГ, оскільки прозоре і легальне ведення бізнесу відповідає їх позиціям світових операторів.

2) При ухваленні рішення про проведення легалізації/ амністії доходів і капіталу слід враховувати ту обставину, що активний пошук прихованих доходів і карне переслідування осіб, винних у приховуванні доходів, потребує спеціальних законодавчих механізмів і значних організаційних, кадрових, фінансових, матеріальних ресурсів, а також науково-методичного забезпечення. Витрати на організацію контролю і покарання порушників можуть перевищити кошти, що надходять у бюджет. Крім того, сама ситуація переслідування може стати дестабілізуючим чинником для української економіки. Як, наприклад, це було при

²¹⁴ Інвестгазета, №15, 14 апреля 2004. – С.9.

проведенні урядом Юлії Тимошенко політики перегляду прав власності на приватизовані об'єкти.

3) Проте це не означає, що ідея проведення легалізації/ амністії доходів є для України цілком неприйнятною. Держава має надати можливість своїм громадянам легалізувати тіньові доходи. Основні вимоги до процедури легалізації/ амністії капіталів і доходів:

- одноразове проведення процедури,
- неконфіскаційний характер,
- достатні гарантії звільнення від відповідальності за декларовані об'єкти,
- гарантії конфіденційності інформації,
- поєднання амністії з більш жорсткими умовами відповідальності у випадку приховування доходів,
- чітке визначення тих видів доходів і капіталів, що не підлягають легалізації / амністії,
- широка роз'яснювальна робота.

4) Для легалізації «сірого» капіталу деякими експертами пропонується відкриття на території країни філій великих іноземних банків з бездоганною репутацією. Є також пропозиції про створення за рубежом, з підтримкою транснаціональних фінансових структур і країн «великої сімки» цільового гарантійного фонду під умовною назвою «Інвестиції в Україну», участь у якому була б анонімною для іноземних суб'єктів. Перевірка і відповідальність за джерела походження коштів у цьому випадку перекладалася б на іноземні банки.

5) Специфікою України є необхідність проведення визнання прав власності за приватизаційними угодами, що у «допомаранчевий» період переважно уклалися з порушеннями приватизаційного законодавства й умов конкуренції. Невизначеність, що зберігається, створює непевність прав власності в цій сфері й базу для провокування процесів переділу власності. Основні вимоги до організації процесу:

- При проведенні визнання прав власності не повинен мати місце обвинувальний контекст (здійснювати не у формі амністії). Процес організується як акт підтвердження наявних прав власності з подальшими державними гарантіями. Вдалою формою є практика Великої Британії, де цей процес проходив у контексті відшкодування непередбачених доходів нових власників, що не одержали відповідного відображення в ціні продажу об'єкта;

- Доцільно застосовувати добровільні форми участі власників у процесі перегляду прав власності. Спосіб вирішення – укладення мирових угод. Законодавство має передбачати переваги для тих власників, котрі долучилися до цього процесу добровільно. Решта не одержує імунітету проти судових претензій з боку держави і приватних претендентів;

- Соціально прийнятною формою при перегляді прав власності в умовах підвищеного болісного сприйняття українським населенням «несправедливої приватизації» може стати доплата в бюджет і використання одержаних коштів на реалізацію соціально значимих проектів;

- Механізм перегляду прав власності має містити достовірні критерії, що свідчать про наявність порушень приватизаційної процедури. Масштаби охоплення об'єктів процедурою необхідно чітко окреслити тільки великими підприємствами. Інакше процедура поглине надмірний обсяг фінансових ресурсів на покриття витрат і адміністративної енергії державних органів на її проведення.

- Окремих зусиль потребує блокування масових процесів перегляду прав власності. Основним способом може стати максимальне виключення у процедурах рішень про позбавлення прав власності

5.4. Взаємовідносини великого бізнесу з суспільством (соціально відповідальний бізнес)

Забезпечення сталого функціонування суспільства на стадії високого рівня концентрації капіталу і розвинених ринкових механізмів є порівняно новим історичним досвідом не лише для України, а й для світу в цілому. Проте світова практика уже виробила певні вимоги, що висуває суспільство до великого бізнесу. Ці принципи і стандарти цілком може освоювати Україна як інструмент проведення постолігархічної трансформації. Одним з таких інструментів корекції «негативної енергії» капіталу є світова практика добровільного прийняття діловими колами розвинених країн принципів і стандартів соціальної відповідальності (перед суспільством) бізнесу (СВБ)²¹⁵.

Практика України

«Помаранчева» революція стала стимулом, що посилив увагу великого українського капіталу до світової практики ведення бізнесу на засадах соціальної відповідальності. Вище в розділі 3.2 уже називалися окремі ініціативи в цьому напрямку. У 2005 р. в Україні виникли центри поширення інформації в цій сфері. Компанія «SCM» стала ініціатором застосування принципів СВБ на корпоративному рівні. Кілька десятків українських компаній і організацій приєдналися до Глобального договору ООН щодо застосування принципів СВБ.

Проте в зв'язку з наближенням парламентських виборів 2006 р. увага великого капіталу була прикута до політичної боротьби. Крім того, перелічені ініціа-

²¹⁵ Вживають ще терміни “соціально орієнтована поведінка” або “корпоративна соціальна відповідальність” (КСВ).

тиви не дістали підтримки з боку влади і суспільства. А в цьому випадку важко очікувати, що капітал зважиться на певні втрати доходів, не отримавши натомість публічного визнання і заохочення.

На цей час великий український капітал знову повернувся до практики індивідуальної меценатської і добродійної діяльності. Проекти в соціальній сфері слугують засобом налагодження контактів з владою і поліпшення іміджу бізнес-груп в очах населення.

У поведінці більшості українських компаній усе ще переважають вузько корпоративні інтереси. Стандартний портфель соціальних зобов'язань компаній зазвичай містить:

- зобов'язання перед персоналом, пов'язані зі стимулюванням праці (зарплата і певний набір соціальних послуг і пільг);
- зобов'язання перед місцевою громадою як інструмент досягнення лояльності місцевої влади (підтримка соціальної і житлово-комунальної інфраструктури, благоустрій території тощо);
- добročинність / меценатство, що виконують роль піар-акцій.

Інші елементи соціально відповідальної поведінки бізнесу – забезпечення прозорості діяльності компаній, охорона праці й захист довколишнього середовища, боротьба з корупцією та ін. надзвичайно рідко стають добровільними додатковими зобов'язаннями з боку українських компаній. За словами політолога Олександра Левченка, в Україні немає умов для укладення олігархами своєрідного «соціального договору», що змусив би їх дотримуватися узгодженої політики²¹⁶. Цей момент відзначають і дослідники «Блакитної стрічки ПРООН»²¹⁷.

Існуюча податкова система не стимулює діяльності бізнесу в соціальній сфері. Відповідно до закону №334/94-ВР від 28.12.1994 «Про оподаткування прибутку підприємств» значна частина витрат підприємств на соціальні потреби відноситься на прибуток і підлягає оподаткуванню прибутку (30%). Звільняються від податку на прибуток витрати на меценатство, спонсорство і добродійність у незначних розмірах. Сума витрат, що підлягає звільненню від оподаткування, встановлена вище 2%, але не більше 5% прибутку попереднього звітного року, що підлягає оподаткуванню.

За останні два роки в парламенті зареєстровані, але не розглянуті два законопроекти в сфері меценатства, спонсорства і добродійності²¹⁸. До того ж вони

²¹⁶ Зеркало недели, №43, 5 ноября 2005. – С.4.

²¹⁷ Blue Ribbon Analytical & Advisory Centre. Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та впровадження. – С.11.

²¹⁸ Проект Закону України №6176 від 22.09.2004 “Про меценатство”, проект Соціального кодексу України №8495 від 24.11.2005.

мають значною мірою декларативний характер. У них не передбачається зміна податкового законодавства, і тому навряд чи вони стимулюватимуть дії бізнесу в цьому напрямку.

Інституціональна система партнерства, що діє в Україні, має формальний характер і не відповідає світовим стандартам. Відносини партнерства регулюються Генеральною угодою, що укладається на кілька років тріадою – Кабінетом Міністрів, Федерацією роботодавців і Федерацією профспілок України²¹⁹. Проте Федерація роботодавців реально не є повноцінним представницьким органом українського капіталу.

Світовий досвід

Формування принципів СВБ відбулося впродовж досить тривалого історичного періоду, починаючи від різних видів простої добродійної діяльності окремих компаній до вироблення загальних принципів поведінки великих корпорацій в умовах глобальної економіки. Ключовий зміст СВБ – *добровільне прийняття компаніями принципів і стандартів соціально відповідального (корисного для суспільства і довколишнього середовища) ведення бізнесу*. Його скоріше можна віднести до етичного кодексу поведінки бізнесу в сучасному суспільстві. Визнані міжнародні принципи/стандарты СВБ сформульовані в документах таких міжнародних організацій як ООН, Європейський Союз та ОЕСР.

ООН

Першим кроком ООН у цьому напрямку була розробка в 1980 р. кодексу поведінки транснаціональних компаній. Проте головною ініціативою ООН став Глобальний договір²²⁰, навколо якого на добровільних началах почали об'єднуватися установи ООН з компаніями, трудовими неурядовими організаціями та іншими структурами громадянського суспільства. Мета цього об'єднання – стимулювання дій і партнерства на підтримку принципів в сфері прав людини, трудових відносин, охорони довкілля, що сприяють формуванню сталої і відкритої глобальної економіки.

«Соціальна відповідальність бізнесу, – підкреслює Стефан Васильєв, постійний координатор ООН, – визнана життєво важливим і загальновизнаним чинником конкуренції в економічно розвинених країнах. Лідери головних світових компаній усвідомили, що процвітання їхнього бізнесу безпосередньо залежить від добробуту місцевої спільноти. Глобальний договір закликає ділові кола прийняти певні стандарти корпоративної соціальної відповідальності, що дозволить компаніям не тільки поліпшити свої економічні по-

²¹⁹ Інвестгазета, №5, 7 лютого 2006. – С.3.

²²⁰ <http://www.unglobalcompact.org>

казники, а й сприятиме вирішенню найгостріших соціальних проблем у регіонах їхньої діяльності»²²¹.

Європейський Союз

Ідеї соціальної відповідальності бізнесу (у термінах ЄС – корпоративна соціальна відповідальність) ввійшли в політику ЄС з 2000 р., коли в Лісабоні Європейська Рада закликала компанії звернутися до їхнього розуміння соціальної відповідальності. Загальноєвропейське обговорення цієї теми почалося з оприлюднення Європейською комісією Зеленої книги «Просування європейського підходу до соціальної відповідальності бізнесу»²²². У ній подано стратегію збільшення внеску бізнесу в соціальний прогрес і розвиток захисту довкілля вище базового рівня зобов'язань, визначених законодавством країн.

Європейська Комісія спрямувала зусилля на те, щоб сприяти широкій громадській підтримці практики СВБ. З цією метою було організовано спеціальний форум на її сайті, що забезпечує роботодавцям, профспілкам, інвесторам та ін. можливість обміну досвідом та ідеями. У квітні 2003 р. Європейський парламент прийняв «Резолюцію з корпоративної соціальної відповідальності (CSR): Внесок корпоративної соціальної відповідальності у сталий розвиток»²²³.

ОЕСР

Країни-учасники ОЕСР проголосили, що вони поділяють зобов'язання щодо демократичного управління і ринкової економіки. Ці зобов'язання мають сприяти виробленню узгоджених на міжнародному рівні інструментів, рішень і рекомендацій для запровадження правил гри в сферах, де країнам необхідні багатосторонні домовленості, щоб досягти прогресу в глобалізованій економіці²²⁴.

Внеском ОЕСР у розвиток політики з впровадження СВБ є розробка і прийняття «Керівних принципів ОЕСР для транснаціональних компаній»²²⁵. Документ містить принципи і стандарти, яких компанії можуть дотримуватися на добровільних засадах. Вони охоплюють такі сфери діяльності як права людини, розкриття інформації, антикорупційні дії, взаємовідносини з приводу оподаткування, праці, охорони довкілля та захисту інтересів споживачів. Керівні принципи – це рекомендації для транснаціональних компаній, спільно прийняті урядами країн-учасниць.

²²¹ <http://www.unglobalcompact.org>. Глобальний договір.

²²² http://ec.europa.eu/employment_social/soc-dial/csr/greenpaper_en.pdf

²²³ <http://www.chelt.ru/2003/2-03/euro-2-03.html>

²²⁴ http://www.un.org.ua/brc/ua_wdp_src/ua_wdp_src_csr05.pdf

²²⁵ <http://www.oecd.org/dataoecd/46/36/2075173.pdf>

Міжнародна організація зі стандартів (ISO)

Поряд з переліченими вище глобальними ініціативами у світі йде активний процес розробки принципів, стандартів та інструментів СВБ на регіональному рівні, рівні окремих країн, бізнесових асоціацій і навіть окремих корпорацій. На цей час існує чимало концепцій СВБ, у яких досить важко зорієнтуватися, оскільки вони відображають певні автономні інтереси й умови. У зв'язку з цим 15–16 червня 2004 р. на міжнародній конференції в Стокгольмі ISO²²⁶ прийняла рішення про розробку керівного документа щодо соціальної відповідальності ISO-26000²²⁷. Відповідно до термінології ISO йому присвоєно назву стандарту. Проте в ньому не передбачається стандартизація аспектів СВБ. Він не міститиме вимоги до процедур виконання чи слугувати стандартом для менеджменту. Не передбачається також сертифікації компаній за цим видом стандарту. Основним завданням розробки ISO-26000 є конвергенція як існуючих, так і нових запропонованих норм, стандартів, законів і інструментів у цій сфері. Розробка і впровадження стандарту заплановані на 2007–2008 роки.

У світовій практиці визначено кілька рівнів соціально відповідальної поведінки бізнесу²²⁸:

- Сумлінне виконання своїх прямих зобов'язань перед суспільством і державою - заробітна плата, трудове законодавство, податки, якість продукції і т.п. (називають базовим рівнем);
- Розвиток партнерських внутрішньокорпоративних відносин. Об'єкти – робітники корпорації та їхні сім'ї. Надання пакета соціальних послуг і пільг (фахова підготовка, соціальні послуги, пенсійне і житлове забезпечення, удосконалення охорони праці й здоров'я та ін.);
- Програми і напрямки діяльності, що виходять за рамки окремої корпорації. Об'єктами виступають окремі території або категорії населення. Добродійні програми, інвестиційні вкладення в транспортну і соціальну інфраструктуру території, благоустрій території тощо;
- Соціальна відповідальність бізнесу в найширшому сенсі передбачає участь корпорацій у розробці й проведенні державної соціально-економічної політики, спрямованої на сталий розвиток суспільства в цілому.

У розвинених країнах перша базова стадія в дискусіях з питань розвитку СВБ вже не фігурує. Зобов'язання цього рівня сприймаються як природний момент підприємницької діяльності, що не потребує спеціального підтвердження статусом соціально відповідального бізнесу.

²²⁶ <http://www.uscib.org/index.asp?documentID=2937>

²²⁷ <http://www.globalreporting.org>

²²⁸ Вопросы экономики, №10, 2005. – С.23.

Інституціональна підтримка СВБ на національному рівні здійснюється з боку держави, громадськості й бізнесу:

- *Держава.* Її функції: а) визначення спеціальних органів, відповідальних за проблеми СВБ; б) ініціатива щодо розробки й поширення принципів СВБ в суспільстві й бізнес-середовищі; в) організація рейтингів і змагань з присвоєнням знаків за впровадження кращих можливостей, за найбільш відповідальну компанію та ін.; г) реалізація спільних з бізнесом проектів; д) впровадження обов'язкової звітності корпорацій щодо соціальних, екологічних і економічних наслідків їхньої діяльності.

- *Громадськість (неприбуткові організації, асоціації, консультаційні й дослідницькі центри, що є «мозковими центрами» суспільства).* Громадські структури співпрацюють з державними органами: а) у реалізації проектів, що мають за мету розвивати кодекси поведінки корпорацій, в підготовці публікацій з проблем СВБ; б) у розробці бази даних для тих споживачів і компаній, які хочуть інформувати громадськість про їх кроки щодо СВБ як елемента їхнього корпоративного управління.

- *Бізнес (бізнес-асоціації, мережі).* Функції бізнес-асоціацій: а) реалізація СВБ у своїй діяльності; б) співпраця з державними органами в публікації звітів з етики в бізнесі; в) партнерство з державними органами задля активної боротьби з соціальними проблемами, здійснення соціальної інтеграції, підвищення поінформованості бізнесу.

Міжнародна практика щодо нормативно-правової бази СВБ представлена так званим «м'яким правом», що містить міжнародні конвенції, декларації, принципи й рекомендації, що можуть слугувати зразком і базою для подальшої розробки законодавчих актів у конкретних країнах.

Для зацікавленості бізнесу в застосуванні СВБ можуть бути використані стимули з боку держави: нагороди і знаки, податкові / кредитні вигоди та фінансова підтримка. Величезного значення набуває публічне визнання досягнень компаній у дотриманні СВБ. У реальній практиці країн починають застосовуватися оцінки дотримання СВБ як відбірні критерії під час конкурсів, при оцінці рейтингу компаній та ін.

Висновки:

1) Авторитарний режим президента Кучми й олігархічний тип великого капіталу не створювали стимулів для впровадження в Україні багатьох нових починань, що охопили світ, у тому числі й глобальної ініціативи щодо втілення в підприємницьку практику принципів і стандартів соціально відповідального бізнесу (СВБ). «Помаранчева» революція дала потужний поштовх для нового етапу трансформації України. У країні з'явилося середовище, що почало сприймати нові виклики. Очікується, що за відповідних сприятливих умов Україна

зможє в стислий термін скоротити розрив із західними країнами в рівні освоєння і впровадження в практику принципів СВБ.

2) Про особливу увагу до проблеми СВБ свідчить і загальна ситуація в Україні. На цей час підвищеної актуальності набув пошук механізмів зняття протистояння між великим капіталом, з одного боку, владою і суспільством – з другого. Об'єктивні закономірності розвитку ринкового господарства, економічна раціональність і політична розсудливість змушують бізнес, як і владу, відмовлятися від радикальних рішень і шукати баланс інтересів. Необхідно формувати консенсус між великим капіталом, владою і суспільством, спираючись на більш-менш сталу систему взаємовідносин. СВБ як національний проект міг би стати фундаментом для налагодження партнерства між ними.

3) Запровадження СВБ дозволяє:

- створити привабливий образ капіталу для суспільства;
- чітко визначити формат взаємовідносин влади і капіталу та виключити інші можливі мотиви їх партнерства;
- розвинути механізми взаємоконтролю капіталу через зобов'язання між членами різноманітних асоціацій та договори партнерства;
- поліпшити міжнародний імідж країни й українського капіталу.

4) При розробці національних принципів і стандартів СВБ можна виділити такі специфічні елементи:

- Україна тільки-но ступає на шлях застосування принципів СВБ. Владі й капіталу необхідний час для переходу від базових до вищих форм СВБ.
- Український бізнес у своїй більшості не дотримується на практиці базового рівня відповідальності (виконання вимог закону). Тому на відміну від розвинених країн перший рівень СВБ для України має передбачати ці зобов'язання для всіх компаній.
- СВБ має стати одним із чинників боротьби в Україні з корупцією і тіньовою економікою, що, на жаль, поширені в бізнес-середовищі.
- Для України характерна традиційно широка участь компаній у житті місцевої громади. Це має знайти відображення у зобов'язаннях компаній щодо СВБ.

5) Формування системи СВБ в Україні передбачає:

- сприяння становленню інституціональної системи СВБ (у структурі державних органів і мережі добровільних організацій роботодавців);
- розробку національних принципів і стандартів СВБ на основі прийнятих у світі принципів і стандартів на глобальному рівні і з урахуванням специфіки країни;
- просування ідей СВБ для підвищення поінформованості бізнесу, влади і населення,

- прийняття необхідних законів;
- підготовку пакета партнерських проєктів, що виконуються на спільних умовах державою, місцевою владою і бізнесом;
- розробку і запровадження системи стимулів для СВБ.

б) Соціально відповідальну поведінку бізнес реалізує через партнерські програми. Такі соціальні програми доцільно формувати як програми різного рівня: а) корпоративні, б) територіальні, в) національні. На початковому етапі для відпрацювання раціональної моделі територіальних і національних програм доцільно оголосити такі програми пілотними. Як засвідчує світовий досвід, найефективнішою формою є партнерство влади і бізнесу у формі пайової участі у фінансуванні та системі публічного контролю при реалізації територіальних і національних програм.

7) Не можна не враховувати того, що прийняття суспільством будь-якої ідеї, а тим більше привнесеної ззовні, у першу чергу залежатиме від елементарної поінформованості учасників процесу. З цією метою необхідно розширювати мережу «мозкових центрів», привернути увагу до проблеми ЗМІ та використовувати інші канали просування ідей СВБ (семінари, круглі столи, постійні інформаційні та дискусійні сайти тощо). Держава має запропонувати портфель проєктів, до реалізації яких може приєднатися бізнес. Цей портфель доцільно доповнити зрозумілими і привабливими для бізнесу стимулами.

Редагування и коректура: Наталія Буханевич

Комп'ютерне макетування: Тамара Жук

Дизайн обкладинки: Ірина Пастернак